

H I S T O R I J S K I Z B O R N I K

Godina XV

Zagreb 1962

Broj 1—4

DRŽANJE SRBIJANSKIH OPOZICIONIH STRANAKA POVODOM ZAGREBAČKIH PUNKTACIJA (1932—33)*

Ljubo Boban

Aktivnost građanskih opozicionih stranaka u vrijeme šestojanuarskog režima ne može se potpunije sagledati ako se prethodno ne objasni karakter i razvoj samog režima. Mada se globalno mogu sagledati sve glavne komponente koje su djelovale na razvoj režima, teško je zasada da se te komponente jasno raščlane i odredi njihovo pravo mjesto i značenje u razvoju šestojanuarskog režima. Teškoću pričinjava na prvom mjestu nedostatak izvora koji bi omogućili da se potpunije sagleda politika dvora i sve zakulisne kombinacije koje su se ondje stvarale. A dvor je bio glavni stup šestojanuarskog režima. Bez sagledavanja razvoja režima, a napose politike dvora, ne mogu se potpunije i dublje sagledati ni svi problemi koji se tiču odnosa SDK i srbijanskih opozicionih stranaka. Taj se odnos ne može potpuno odvojiti od uloge koju su u tome imale Slovenska ljudska stranka i Jugoslavenska muslimanska organizacija. Zbog toga će ovaj prilog nužno imati praznina. Zadatak priloga i nije da se ulazi u sav kompleks odnosa SDK i srbijanskih opozicionih stranaka u vrijeme šestojanuarskog režima, već prije svega da se objasni ovaj odnos u jednom određenom momentu — u povodu Zagrebačkih punktacija, s kratkim pregledom tih odnosa od proglašenja šestojanuarskog režima.

1. *Odnosi među srbijanskim opozicionim strankama nakon 6. januara i njihov odnos prema režimu*

Ma koliko da su šestojanuarske tendencije postojale i ranije, i u okviru samih građanskih stranaka, i bez obzira što su vodstva građanskih stranaka bila donekle upoznata sa zakulisnim kombinacijama u dvoru, ipak ih je 6. januar donekle iznenadio. Ako samo proglašenje šestojanuarskog režima i nije toliko iznenadilo građanske stranke, nesumnjivo je da one u prvom momentu

* Ovaj prilog dopunjuje moj rad o Zagrebačkim punktacijama (Istorija XX veka, Zbornik radova IV, Beograd 1962, 310—366). U tom radu sam konstatirao da Zagrebačke punktacije imaju trostruko značenje: za razjašnjenje odnosa SDK prema šestojanuarskom režimu, za razvoj odnosa unutar SDK i za odnos Seljačko-demokratske koalicije prema drugim opozicionim strankama, prije svega opozicionim strankama u Srbiji. U radu o Zagrebačkim punktacijama više je govoreno o prva dva značenja. Ovaj prilog ima zadatak da objasni treće značenje Zagrebačkih punktacija — odnos SDK i srbijanskih opozicionih stranaka.

nisu uspjele da do kraja sagledaju dalekosežne posljedice tog akta, kako za politički život u zemlji u cjelini, tako i za njihovu daljnju ulogu i mjesto u političkom životu-napose. Već je i ta dezorijentacija uvjetovala da je proglašenje šestojanuarskog režima primljeno od strane vodstva građanskih stranaka pretežno bez određenog stava, u očekivanju kako će se događaji dalje razvijati.

Šesti januar imao je duboke posljedice za daljnji položaj građanskih stranaka. Ne samo zato što su one bile zabranjene nego i zbog toga što je u strankama došlo do unutrašnjeg podvajanja i njihova razbijanja. Pojedinci i grupe iz njihovih redova pridružili su se režimu i postali njegovi nosioci. Stranačka vodstva pretežno su ostala po strani. To je bilo već i zato što ih je u takav položaj stavila i sama šestojanuarska proklamacija, koja je svoje opravdanje nalazila u tvrdnji da su upravo političke stranke dovele zemlju u situaciju kada je postalo nužno da se parlamentarno-politički život ukine. Već u svom obrazloženju, »antistranački« šestojanuarski režim nije se, dakle, oslanjao na stranke već na grupe i pojedince iz tih stranaka. Tako je sam režim, po svom karakteru, eliminirao ulogu stranaka kao političkog faktora.

Ako vodstva građanskih stranaka i nisu u prvom momentu sagledala pun domašaj i sve konsekvence šestojanuarske proklamacije, nije trebalo dugo da se njeno pravo značenje potpunije upozna. Likvidirajući već u samom početku ulogu političkih stranaka, režim je odmah ispoljio čvrstu tendenciju da se na toj osnovi za dulje vrijeme stabilizira i pokazao je čvrstu namjeru da se ne dopusti obnavljanje starih političkih stranaka. Već i to je bio dovoljan razlog da su vodstva građanskih strana prešla iz više manje neodređenog stava, koji je bio karakterističan za prvi moment, u stav opozicioni prema režimu. Međutim, to nije urađeno u nekom otvorenom opozicionom nastupu protiv režima nego više-manje u jednoj pasivnoj formi. No, bez obzira na forme kroz koje se taj opozicioni stav prema režimu ispoljavao, smisao mu je bio u zahtjevu da se šestojanuarski režim likvidira, da se parlamentarno-politički režim povrati, da građanske stranke ponovo budu nosilac političkog života u zemlji kao i u razdoblju prije proglašenja diktature. Srbijanske političke stranke izgrađivale su prije svega na toj osnovi svoj stav prema režimu.

Šestojanuarski režim ubrzo se našao pred velikim teškoćama. Ne samo u svom osnovnom programu — državnom unitarizmu i integralnom jugoslavenstvu, već i u svim oblastima političkog i privrednog života. Politička i socijalna baza na koju se režim u početku oslanjao sve se više sužavala. No i pored toga je režim i dalje pokazivao odlučnost da se nastavi na osnovama koje je šestojanuarska proklamacija odredila. Pokazalo se, međutim, da stabiliziranje i daljnje produžavanje režima nije na postojećim osnovama i metodama moguće. Zbog unutrašnje-političkih i vanjsko-političkih razloga, dvor je došao do uvjerenja da treba modificirati dotadašnje forme kroz koje se režim razvijao i potražiti oslonac u stanovitim parlamentarno-političkim metodama. Bilo zbog toga da bi se na toj osnovi režim pokušao stabilizirati, bilo zato, što je u zemlji i inostranstvu trebalo stvoriti utisak o postepenom prijelazu na parlamentarni život i normalizaciji političkog života u zemlji.

O potrebi ublažavanja apsolutističkoga karaktera šestojanuarskog režima i uvođenja nekih parlamentarno- stranačkih formi počelo se govoriti već dosta rano nakon proglašenja diktature, čim se režim sudario s teškoćama. Već od sredine 1930. pronosili su se glasovi o tome da se vrše pripreme za osnivanje

jedne političke stranke koja bi bila instrument preko kojega bi dvor provodio svoju politiku u duhu šestojanuarske proklamacije. Ove pripreme za ublažavanje apsolutističkoga karaktera režima pojačane su naročito sredinom 1931. Rezultat je bio oktroiirani Ustav od 3. septembra 1931. i uskoro zatim raspisivanje skupštinskih i senatskih izbora.

U toku priprema za donošenje ustava, kralj je stupio u dodir sa stranačkim prvacima i nastojao da ih pridobije i osigura podršku stranaka za svoje planove. Pored razgovora s Korošcem, kralj je stupio u pregovore s Acom Stanojevićem, a prema nekim podacima došlo je i do susreta između kralja i Lj. Davidovića. Nije isključeno da je kralj na neki način ispitivao i raspoloženje vodstva SDK. Kralju je naročito bilo do toga da za svoje planove pridobije od srbijanskih opozicionih stranaka radikale. Ne samo zato što mu je bilo do toga da pridobije stranku s najvećim političkim tradicijama, već i zato što su radikali, pogotovu sam Aca Stanojević, pokazivali više spremnosti za nagađanje i kompromis s dvorom, za razliku od demokrata i zemljoradnika koji su se prema režimu odnosili s više distance.¹ Kraljeva nastojanja da pridobije opoziciju nisu dala rezultata. Raspoloživa dokumentacija ne dopušta da potpunije rasvijetlimo sadržinu ovih pregovora. Čini se da je osnovni razlog što ti pregovori nisu uspjeli bio u tome što je kralj želio pridobiti vodstva građanskih stranaka da se pridruže režimu, da svojim prilaskom režimu odobre dotadašnju njegovu politiku i da za to dobiju udjela u vlasti, a da se stare političke stranke ne obnavljaju. Vodstvo pak građanskih stranaka insistiralo je na takvim promjenama i koncesijama koje bi omogućavale obnovu rada građanskih stranaka i povratak njihove uloge u političkom životu.

U vezi s promjenama koje su se nagovještavale očekivalo se i raspisivanje izbora, naročito pošto je bio objavljen Ustav od 3. septembra. U redovima srbijanskih opozicionih stranaka postojala su podvojena mišljenja o tome kakav stav treba zauzeti u slučaju raspisivanja izbora: da li na njima učestvovati ili se izjasniti za apstinenciju. Kada je izborni zakon objavljen, vodstvo triju partija — demokrati, radikali i zemljoradnici — donijelo je na sastanku 13. septembra odluku da se proglasi apstinencija, kako zbog načelnih razloga, prije svega zato što je Ustav donesen bez suradnje s građanskim strankama, tako i zbog odredaba izbornog zakona, koje nisu sadržavale potrebne uvjete za učešće opozicije na izborima. Vodstvo zemljoradnika i demokrata bilo je složno u tom zaključku. U vodstvu radikala ispoljile su se nesuglasice između Ace Stanojevića i ostalih članova Glavnog odbora. Kad su se vodstva triju stranaka složila u proglašenju apstinencije, Stanojević je, uz mnogo oklijevanja, dao pristanak na zajedničku izjavu o apstinenciji. A kad se u tome složio, on je insistirao da sadržaj izjave bude što blaži, očito zbog toga da se ne bi zamjerio dvoru. Tako je prvobitna izjava, koja je bila usvojena na sastanku 13. septembra, na insistiranje Ace Stanojevića bila znatno ublažena. Dvadeset sedmog septembra bila je objavljena izjava o apstinenciji koju su, osim triju srbijanskih stranaka, potpisali i Korošec i Spaho.²

¹ Više o tim kontaktima između kralja i opozicionih prvaka v. T. Stojkov, Građanska opozicija i skupštinski izbori od 8. novembra 1931. godine, Istorija XX veka, Zbornik radova IV, Beograd 1962, 258 i d.

² Isto, 267 i d.

Nakon izbora, vodstvo spomenutih pet stranaka pripremalo je izjavu u kojoj je trebalo da se iznese gledište opozicije prema promjenama koje su nastale nakon oktiroiranog Ustava i napose u vezi s načinom provođenja izbora. O toj izjavi raspravljalo se na sastanku vodstva spomenutih stranaka, 13. do 15. novembra. Prema podacima nekih stranih listova, tom je prilikom izrađen nacrt zajedničke izjave, u kojoj je rečeno da stanje stvoreno oktiroiranim Ustavom znači samo produženje diktature. O izborima je rečeno da je na njima upotrijebljen teror, a izborni rezultati da su falsificirani.³ Do objavljivanja ove zajedničke izjave nije došlo. Vjerojatno je glavni razlog bio u tome što je kralj ponovo pokušao da obećanjima pridobije opozicione stranke, dajući izgleda da će uskoro doći do obnove rada političkih stranaka i njihova učešća u vladavinskoj kombinaciji. Da se ne bi zamjeralo dvoru, da se ne bi onemogućile kombinacije koje je kralj nagovještavao, vodstvo pet stranaka nije moglo da se složi u sadržaju zajedničke izjave niti u oportunisti njenog objavljivanja.⁴ Osim prijedloga da se u javnost iznese zajednička izjava, postojao je prijedlog da se kralju uputi memoar u kojem bi se izrazilo gledište opozicionih stranaka na političku situaciju u narodu, upozorilo kralja na ozbiljne prilike u zemlji i sugeriralo mu da vlast preda opozicionim strankama. Isto kao i zajedničku izjavu javnosti, svih sedam opozicionih stranaka — tri u Srbiji, JMO, SLS i SDK (HSS i SDS) — trebalo je da potpiše i memoar kralju. Ni u pitanju ovog memoara nije postignuta suglasnost, ne samo zbog neslaganja između SDK i drugih stranaka, već i zbog različitih gledišta unutar pet stranaka. Dok su jedni smatrali da kralju treba uputiti memoar, drugi su bili zato da se proglas uputi narodu a da se kralju dostavi samo prijepis proglaša.⁵

Pokušaji dvora da ojača pozicije režima pridobijanjem opozicije, ili bar jednoga njenog dijela, nisu tako reći nikako ni prestajali. Na osnovu raspoloživih podataka nije moguće da se ti pokušaji dvora cjelovitije rekonstruiraju. Fragmentarni podaci ukazuju na to da je dvor stalno taktizirao različnim obećanjima opozicionim strankama pokušavajući, s jedne strane, da ih pridobije za suradnju s režimom, a s druge da stalnim obećanjima obmanjuje opoziciju i tako slabi njen otpor. Ova obećanja stvarala su antagonizam i nepovjerenje među opozicionim strankama i negativno djelovala na njihovo zajedničko istupanje prema režimu. Napori dvora bili su naročito usmjereni na to da se u Srbiji pridobiju radikali, bilo tako što bi ih se zasebno privuklo režimu, bilo tako što bi se preko njih privukle i druge opozicione grupe. Prema podacima nekih stranih listova, kralj je u toku februara i marta 1932. pregovarao s Acom Stanojevićem o uvjetima za ulazak radikala u vladu.⁶

Još i prije oktiroiranog Ustava vršene su pripreme, na inicijativu iz dvora, za formiranje jedne političke stranke koja bi bila oslonac režima. To je postalo još aktuelnije nakon proglašenja Ustava i provedenih izbora. Već prilikom izbora u novembru 1931, jedan dio stranačkih prvaka na terenu kandidirao

³ Il Piccolo, 13, 15 i 17. XI 1931 (Bilten Centralnog presbira, IV, novembar 1931); Neue Freie Presse, 17. XI 1931 (isto).

⁴ Vid. Stojkov, n. dj. 300 i d.

⁵ Arhiv FNRJ, zbirka J. Jovanović (dalje: zbirka Jovanović). Ovdje se nalaze dva projekta: Korošček od 19. decembra 1931. i projekt demokrata i zemljoradnika od 12. januara 1932.

⁶ Il Piccolo, 25. II 1932 (CPB, IV, februar 1932, str. 275); Il Popolo d'Italia, 24. III 1932 (isto, mart 1932, str. 262).

se na vladinoj listi i tako pridružio režimu. Pripreme za osnivanje vladine stranke nagoviještale su da će se to podvajanje u opozicionim strankama nastaviti ulaskom pristalica opozicionih stranaka u vladinu stranku. U političkim pismima stranačkim pristalicama, u kojima je iznesena kritika šestojanuarskog režima, Aca Stanojević i Ljuba Davidović pozvali su pristalice svojih stranaka da se ne odazivaju pozivu za ulazak u vladinu stranku i izrazili odlučnost da se obnove Demokratska i Radikalna stranka na njihovim ranijim osnovama. Ova dva pisma bila su prvi značajniji javni istupi protiv režima koji su dolazili iz redova ovih dviju stranaka.⁷

Ni poslije oktobra Ustava i priprema za formiranje općejugoslavenske stranke, Živkovićeve vlada nije mogla da postigne sporazum s vodstvom opozicionih stranaka, koji bi obezbijedio njihovu podršku režimu u okviru postojećeg Ustava. Opozicija u Srbiji zahtijevala je da se omogući obnavljanje starih stranaka, dok je dvor isključivao svaki sporazum na toj osnovi i uz to na svaki način nastojao postići sporazum s opozicijom. Neuspjeh da se pridobiju srbijanske i druge opozicione stranke bio je svakako jedan od važnih razloga zbog kojih je kralj odlučio da Živkovića udalji s položaja predsjednika vlade i iz političkog života (4. IV 1932). Dolazak V. Marinkovića za predsjednika vlade (4. IV do 3. VII 1932) imao je, pored ostalog, za cilj i to da se nastave pokušaji za pridobijanje vodstva opozicionih stranaka. Međutim, opozicione stranke zauzele su rezerviran stav i prema ovoj vladi.⁸ U Marinkovićevoj vladi, kao i u Skupštini, vladalo je podvojeno mišljenje o daljnjem političkom kursu. Dok su se jedni izjašnjavali za što dosljednije sprovođenje šestojanuarskog programa dotadašnjim metodama, na drugoj strani postojala su mišljenja o potrebi revizije šestojanuarskog programa i zagovaralo se brže prelaženje na stranačko-politički život. Srškićeve vlada (prva vlada 3. VII do 5. XI 1932) značila je pobjedu onih snaga koje su se zalagale protiv tendencija za popuštanjem kakve su mogle da se osjete u vrijeme Marinkovićeve vlade. Ali, u isto vrijeme, i dalje se nastavljaju pokušaji dvora da se opozicija pridobije za suradnju s režimom. Taj put je dvor ovaj zadatak povjerio Ž. Balugdžiću, poslaniku u Berlinu. Potkraj oktobra i u početku novembra Balugdžić je stupio u dodir s vodećim ličnostima opozicije u Srbiji i ispitivao uvjete uz koje bi ova surađivala s režimom. Ovi pregovori završeni su bez rezultata, jer su opozicione stranke postavljale zahtjev da cijela vlast bude njima povjerena do izbora nove skupštine. Dvor, međutim, nije ni pomišljao na takve koncesije i želio je samo da se za postojeći režim osigura podrška opozicije, a ne da se sva vlast preda političkim strankama.⁹ Tako se sve svršilo na običnoj rekonstrukciji Srškićeve vlade (druga vlada 5. XI 1932. do 27. I 1934).

⁷ Arhiv FNRJ, zbirka M. Stojadinović (dalje: zbirka Stojadinović) f-40, Dragi prijatelju, na sv. Savu 1932 (Stanojevićevo pismo); Arhiv FNRJ, zbirka Krizman (dalje: zbirka Krizman), Dragi prijatelju, 4. III 1932 (Davidovićevo pismo).

⁸ Prema pisanju lista *Il Giornale d'Italia* (10. IV 1932, CPB, IV, april 1932), pet opozicionih stranaka izdalo je navodno komunike u kojem je rečeno da je Marinkovićeve vlada samo produženje prethodne, Živkovićeve vlade. Listovi *Le Temps* i *Populaire* (28. IV 1932, CPB, IV, maj 1932) donose podatak da je kralj primio dvojicu predstavnika ovih stranaka koji su mu iznijeli stav opozicije prema Marinkovićevoj vladi i izložili zahtjev da se formira jedna prelazna činovnička vlada čiji bi zadatak bio da provede izbore.

⁹ Vid. zbirka Jovanović, bilješka bez datuma; zbirka Stojadinović, f-1, Kratak izveštaj o političkoj situaciji, bez datuma; *Gazzetta del Popolo*, br. 275, 18. XI 1932.

Aktivnost vodstva opozicionih stranaka nakon proglašenja šestojanuarskog režima svodila se uglavnom na nezvanične susrete stranačkih prvaka, raspravljanja i dogovore bez nekih zaključaka i rezultata. Ovim izmjenama mišljenja prvaka srbijanskih opozicionih stranaka pridružio se i Spaho. Krajem septembra 1930, kada je izašao iz vlade, u taj krug ušao je i A. Korošec i postao aktivan u kontaktima i razgovorima prvaka ovih pet stranaka.¹⁰ Veća aktivnost i međusobni kontakti vodstva opozicionih stranaka, kao što je rečeno, počeli su sredinom 1931 kada su vršene pripreme za donošenje ustava. Suradnja opozicionih stranaka postala je još aktuelnija nakon saziva Skupštine i Senata i vladinih priprema za osnivanje stranke. Te su mjere shvaćene u opozicionim redovima kao postepeno napuštanje apsolutističkog režima i prijelaz na stranačko-politički život. Vjerovalo se da će taj kurs biti i dalje nastavljen i da će dvor biti primoran na nova popuštanja. Sa svoje strane, opozicione stranke nastojale su da se taj proces što više ubrza. Tako su od početka 1932. učestali kontakti prvaka pet opozicionih stranaka u cilju izgrađivanja zajedničkog zahtjeva prema režimu i dvoru.¹¹ U toku ove suradnje dolazi i do stanovitoga organizacionog povezivanja njihova vodstva. Iz raspoloživih podataka ne mogu se zasada potpunije rekonstruirati tok, rezultati i organizaciona strana ovih kontakata. Potkraj aprila 1932. Le Temps je pisao da je obrazovan Blok pet stranaka sa zajedničkim izvršnim odborom.¹²

Blok pet opozicionih stranaka nije imao čvršće organizacije. Ovo povezivanje ograničilo se uglavnom na uže stranačko vodstvo, bez tješnjeg organizacionog i akcionog povezivanja stranaka u cjelini. Pa ni veza koja je postojala u užem vodstvu nije bila naročito čvrsta. Različita gledišta i antagonizam koji su među strankama postojali onemogućavali su svako uže povezivanje. Svaka stranka željela je da u toj suradnji ne žrtvuje svoja gledišta i svoju stranačku individualnost. Zbog tih suprotnosti i neefikasnosti suradnje opozicionih stranaka, blok je i u njihovim vodstvima pretežno prihvaćen kao nužda.¹³

Za užu suradnju triju opozicionih stranaka u Srbiji naročito se zalagao Davidović, koji je u tom poslu imao više podrške od zemljoradnika nego od radikala. Davidović je smatrao da u poslu oko okupljanja opozicionih stranaka najprije treba da se postigne približavanje triju opozicionih stranaka u Srbiji. Ovo svoje gledište obrazlagao je potrebom da te stranke budu u ime Srbije

¹⁰ I. Ribar, Politički zapisi II, Beograd 1949, 51, 110—111.

¹¹ U jednom konceptu koji je Miša Trifunović početkom 1932. predao J. Jovanoviću ukazuje se na potrebu što češćih kontakata vodstva opozicionih stranaka radi postizavanja što potpunije suglasnosti opozicije o vraćanju na parlamentarni režim i o pitanjima državnog uređenja. Trifunović se zalaže za to da opozicione stranke povremeno izdaju obavještenja o tim pitanjima, da bi se tako otklonili prigovori o neaktivnosti vodstva opozicionih partija (Zbirka Jovanović, 20. II 1932).

¹² Le Temps, 24. IV 1932 (CPB, IV, maj 1932). Češke Lidové noviny od istog datuma pišu da se pet opozicionih stranaka stalno sastaje »tako da se može govoriti o zajedničkom bloku«. U to vrijeme uobičajeni su nazivi: opozicioni blok, blok opozicije i slično. Pri tom se taj pojam upotrebljavao u trojakom značenju: 1) uži blok, pod kojim se misli na tri srbijanske opozicione stranke — demokrate, zemljoradnike i radikale; 2) širi blok, pod kojim se podrazumijevaju ove tri stranke u Srbiji, Slovenska ljudska stranka i Jugoslavenska muslimanska organizacija; 3) široki blok, pod kojim se misli na ovih pet stranaka i SDK.

¹³ Karakteristična je, na primjer, diskusija koja je vođena na konferenciji vodstva Zemljoradničke stranke 6. XI 1932. Ovdje se donosi izvod iz zapisnika s ove konferencije: Radovan Mijušković: »Veza sa Blokom u narodu se teško prima. Protiv

nosioi demokratske misli, da se time povrati povjerenje u demokratsku Srbiju, koje je u prečanskim krajevima poslije proglašenja diktature poljuljano. S druge strane, on je smatrao da je »učvršćivanje jednog specifičnog hrvatskog gledišta na unutrašnje uređenje zahtevalo da se na drugoj strani izradi jedno specifično srpsko gledište«. Davidović je to zamišljao tako da rad na približavanju triju srbijanskih opozicionih stranaka ne bude u suprotnosti s okupljanjem svih opozicionih stranaka, jer je njegovo gledište bilo da sve stranke zajednički moraju učestvovati u izvođenju zemlje iz režima diktature.¹⁴ Međutim, ovo približavanje triju stranaka i izgradnja jedinstvenoga gledišta nije iz više razloga ostvareno.

2. Odnosi Seljačko-demokratske koalicije i srbijanskih opozicionih stranaka nakon 6. januara

Nakon atentata u Skupštini (20. VI 1928) vodstvo SDK zastupalo je mišljenje da se ne radi o krizi vlade, nego o državnoj krizi, pa se ona, prema tome, ne može rješavati u Skupštini već direktnim angažiranjem krune.¹⁵ Takav stav vodstva SDK, koji je zapostavljao ulogu političkih stranaka, još više je stvarao nepovjerenje između SDK i drugih političkih stranaka koje su bile na vlasti. U Koroščevoj vladi, koja je formirana nakon atentata u Skupštini, od srbijanskih stranaka nalazili su se radikali i demokrati, dok su zemljoradnici bili u parlamentarnoj opoziciji. Demokrati i radikali izjasnili su se protiv prijedloga za rješavanje krize koji je podnijela SDK, prilikom Mačekove i Pribičevićeve audijencije 4. i 5. januara 1929, dok zemljoradnici nisu ni bili konsultirani u dvoru o tim pitanjima, ali su i oni imali negativan stav prema prijedlozima SDK za promjenu državnog uređenja. Tada je još uvijek prevladavalo mišljenje da će se, i nakon odbijanja ovih prijedloga Seljačko-demokratske koalicije, o krizi rješavati u Skupštini i uz učešće političkih stranaka.

Nakon 6. januara nastala je sasvim nova situacija, kako za SDK tako i za srbijanske stranke. Pored pitanja državnog uređenja, što je bio i ostao glavni zahtjev SDK, sada je postalo aktuelno i pitanje vraćanja na parlamentarno-politički život, što je postao glavni zahtjev političkih stranaka u Srbiji. I

bloka. Predlaže kidanje veza, raskid s Blokom. Protiv ulaska u zajedničku opoziciju vladu. Za samostalnu akciju.« V. Lazić: »Blok da se ne seče.« Dragan Popović: »Narod ne zna za blok. Za blok je ne zato što treba s njim da pravimo pokret nego kao bauka za vladodršca.« Momčilo Simić: »Treba kidati sa Blokom.« Života Urošević: »Narod ne veruje u moć Bloka, koji gotovo i ne postoji. Govori o odnosima u bloku. Da se ne kida sa blokom nego da se on iskoristi.« Milija Jovičić: Blok je nužno zlo, mačka i miš se udružili. [...] Da se održi blok.« J. Zdravković: »Pustimo Blok on nama ništa ne smeta.« M. Gavrilović: »Izlaže o radu Bloka i potrebi njegovoj, da ostane formalno i dalje, naročito sa razloga spoljnog, i drugih potreba.« Dr K. Savić: »Blok mora da postoji, ali smo se četiri puta oparili na raznim blokovima.« (Zbirka Jovanović, zapisnik bez datuma, ali se na osnovu drugih podataka može zaključiti da se odnosi na sastanak od 6. XI 1932).

¹⁴ Historijski institut JAZU, zbirka Trumbić (dalje: zbirka Trumbić), f-135, pismo Lj. Davidovića Aci Stojanoviću, 6. augusta 1933 (dalje: pismo Davidovića A. Stojanoviću).

¹⁵ Vid. M. Glojnarčić, Vođa govori, Zagreb 1936, 112—113; Politika br. 7427, 1. I 1929, Mačkova izjava dopisniku Politike.

Seljačko-demokratska koalicija i srbijanske stranke našle su se u opoziciji prema režimu. Već i sam takav njihov položaj prema režimu upućivao ih je na međusobnu suradnju. Polazeći od toga da ni jedna kombinacija koja bi išla za tim da se izađe iz stanja stvorenog šestojanuarskom proklamacijom teško može mimoći Seljačko-demokratsku koaliciju, pred srbijanske opozicione stranke postavljao se zadatak da se najprije postigne sporazum sa SDK, da bi se potom zajednički moglo raditi na uspostavljanju stanja kakvo je bilo prije 6. januara, tj. na uspostavi parlamentarno-političkog režima. S druge strane, u nastojanju da se osigura reorganizacija državnog uređenja, SDK je bila zainteresirana za uklanjanje diktature, jer je ubrzo postalo jasno da se ova reorganizacija ne može očekivati u okvirima šestojanuarskog režima. Zato je i SDK bila upućena na suradnju sa srbijanskim opozicionim strankama radi zajedničkog rada na uklanjanju diktature.

Kontakti SDK i opozicije iz Srbije uspostavljeni su u proljeće 1929. Kao »delegat od četiri stranke« (demokrati, radikali, zemljoradnici i JMO) demokrat Boža Marković došao je u Zagreb s prijedlogom da SDK i ove četiri opozicione stranke izrade zajedničku platformu za odnos prema režimu. Predložio je da se izda zajednička izjava o suglasnosti SDK i opozicije iz Srbije o osudi diktature i potrebi vraćanja na parlamentarni režim.¹⁶ Po povratku u parlamentarni režim prišlo bi se rješavanju drugih pitanja, u vezi s preuređenjem države.¹⁷ Suprotno tome bilo je gledište SDK: ne može se ostati samo na zahtjevu za povratak parlamentarnog režima, već opozicija u Srbiji treba da uđe i u raspravljanje o državnom preuređenju, da zauzme stav i prema diktaturi i prema hrvatskom pitanju.¹⁸ I Pribičević, koji je u ime SDK vodio razgovore s B. Markovićem, također je zastupao gledište da najprije treba postići sporazum o preuređenju države, čime bi bili stvoreni uvjeti za sporazum o zajedničkoj borbi protiv režima.¹⁹ Kasnije je to mišljenje napustio.

U vezi sa spomenutim razgovorima bilo je odlučeno da Pribičević otputuje u Beograd i da se nastave razgovori s opozicijom iz Srbije, ako ona na to pristaje.²⁰ Vodstvo srbijanskih opozicionih stranaka izjasnilo se za nastavljanje ovih razgovora i Pribičeviću je bio upućen poziv da dođe u Beograd, kamo je on odlučio da putuje 17. maja. Šef zagrebačke policije, po nalogu ministarstva unutrašnjih poslova, nastojao je da odgovori Pribičevića od tog puta u Beograd, tvrdeći da se odlaskom u Beograd izlaže životnoj opasnosti. Pribičević je ipak odlučio da otputuje, ali je po dolasku u Beograd uhapšen 19. maja na ne-

¹⁶ V. Vilder, Kako je došlo do Zagrebačke rezolucije (1932). Prilog najnovijoj historiji. Almanah Nova Riječ, 1940, 18.

¹⁷ V. Vilder, U radu oko sporazuma, Nova riječ, br. 162, 18 I 1940.

¹⁸ Kao nap. 16 i 17.

¹⁹ Tako u jednom pismu iz 1932. sam Pribičević objašnjava tadašnje svoje gledište. (Arhiv FNRJ, zbirka Kosanović, pismo od 5. III 1932).

²⁰ S. Pribičević, Diktatura kralja Aleksandra, Beograd 1953, 149. Odluka o putu Pribičevića, izjavio je Maček, uslijedila je pošto su razgovori sa srbijanskim opozicionim strankama »dobili malo konkretniju formu«. (Glojzarić, n. dj., 130, Mačekova izjava na sudu, 1930).

određeno vrijeme konfiniran u Brus.²¹ Vlada je nesumnjivo bila obaviještena o karakteru Pribićevićeva puta u Beograd i odlučila da tu aktivnost opozicije zaustavi.²²

I poslije Pribićevićeve konfinacije nastavljeni su razgovori između SDK i opozicije u Srbiji. Boža Marković je po drugi put došao u Zagreb i nastavio s Mačekom razgovore koje je započeo s Pribićevićem. Od strane SDK postavljen je zahtjev da srbijanske opozicione stranke najprije formuliraju svoje gledište i prema diktaturi i prema hrvatskom pitanju, poslije čega bi se moglo određenije razgovarati o suradnji i zatim prijeći na određeni pregovore. Marković je taj put imao samo zadatak da se određeni informira o gledištu SDK na preuređenje države. Maček je, u vezi s tim, izložio poglede o teritorijalnom razgraničenju i razgraničenju kompetencija. Kako Vilder navodi, već u pitanju teritorijalnog razgraničenja ispoljila su se oprečna gledišta obje strane.²³

Početkom oktobra 1929. došao je u Zagreb jedan predstavnik opozicije iz Srbije, o kome Vilder u pismu Krizmanu piše da je »donio masu interesantnih informacija i pogleda«. Maček je oklijevao da se s njim sastane i pristao je na to tek na insistiranje Vildera. »Ovaj sastanak posljednji premašio je sve one prijašnje i popravio ono Božino« (B. Markovića; *Lj. B.*) — piše o tom razgovoru Vilder Krizmanu.²⁴

Za uspostavljanje suradnje s opozicijom u Srbiji naročito su se zalagali samostalci. Izjašnjavajući se za gledište da najprije treba obezbijediti povratak parlamentarnog režima, poslije čega bi se prišlo raspravljajući o pitanju državnog preuređenja, samostalni demokrati su već po tome pokazivali više spremnosti i aktivnosti za suradnju s opozicijom u Srbiji, koja je također zastupala takvo gledište. Početkom oktobra 1929. Krizman piše Vilderu: »Nastoj da Radićevci pristanu, da što prije putuješ u Beograd. Uspostava ove političke veze jest pitanje naše političke egzistencije. Ako se ova veza ne nađe, onda možemo samo dignuti ruke i radit na svoj račun.«²⁵

Vjerojatno su kontakti između SDK i srbijanskih opozicionih stranaka nastavljeni i u toku 1930, ali nema podataka koji bi govorili o nekim intenzivnijim vezama. U vezi s nagovještavanjem promjenama, sredinom 1931, suradnja između SDK i opozicije u Srbiji postajala je aktuelnija. Oko nagovještavanih promjena bilo je različitih nagađanja. U redovima srbijanskih opozicionih stranaka proširilo se uvjerenje da se radi o nekim većim promjenama koje treba da budu uvod u parlamentarni režim. Vjerovalo se da bi vlada mogla u prelaznom razdoblju biti povjerena opozicionim strankama. Izgledi za to bili bi još veći kad bi se za prelaznu vladu pridobila i Seljačko-demokratska koalicija. Vodstvo opozicije u Srbiji nastojalo je da upravo na toj osnovi i obezbijedi suradnju SDK i da pred dvor izađe s gotovim planom. U vezi s time, pojačani

²¹ Pribićević, n. dj., 149—151.

²² Pribićević (isto, 160) tvrdi, da je J. Demetrović, koji je tada bio član Izvršnog odbora SDK i učestvovao u razgovorima s predstavnicima opozicije iz Srbije, obavijestio vladu o Pribićevićevu putu u Beograd. Dr S. Budisavljević je u razgovoru s autorom (16. IX 1961) izjavio da je vlada bila obaviještena kao da je sporazum opozicije već gotov i Pribićević odlazi u Beograd da bi se sporazum definitivno formulirao.

²³ Kao nap. 16 i 17.

²⁴ Zbirka Krizman, pismo od 15. X 1929. Iz pisma se ne može utvrditi o kojoj se ličnosti radi.

²⁵ Isto, pismo Krizmana Vilderu, 7. X 1929.

su kontakti s vodstvom SDK.²⁶ Prema nekim podacima, šefovi Demokratske, Zemljoradničke i Radikalne stranke ponudili su Seljačko-demokratskoj koaliciji sporazum o zajedničkom učešću u prelaznoj vladi, u kojoj bi SDK imala potpredsjedništvo i 6 portfelja. Na taj prijedlog Maček je navodno odgovorio: »Mi imademo vremena, nama diktatura ne smeta, neka se ljudi jačaju i neka budu čelični. Izvolite vi učiniti što znate i možete, ja ću videti kako sve ide, pa ću vam onda odgovoriti na sadašnja pitanja.«²⁷ Mada se sa sigurnošću ne može utvrditi koliko je taj podatak u pojedinostima tačan,²⁸ nesumnjivo je da je opozicija u Srbiji upravo na takvoj osnovi željela sporazum sa SDK i da bi Mačekov odgovor na te prijedloge odgovarao tadašnjim njegovim pogledima.

Još prije nego je izborni zakon bio donesen Maček je zastupao gledište da SDK učestvuje na eventualnim izborima. Tada je on stao na stanovištu da SDK na izborima samostalno učestvuje, bez izborne suradnje sa srbijanskim opozicionim strankama. Odredbe izbornog zakona nisu, međutim, omogućavale da se zasebno istupa, već su primoravale na izbornu suradnju s drugim političkim grupacijama, da bi se mogli zadovoljiti zahtjevi za podnošenje izborne liste. I poslije toga je Maček i dalje ostao kod svoga ranijeg mišljenja da na izborima treba učestvovati, dok su Pribićević i vodstvo SDS bili protiv toga. Jedina izmjena u Mačekovu gledištu bila je u tome što je on sada napustio mišljenje o samostalnom učešću na izborima i izjasnio se za zajedničko učešće s opozicijom iz Srbije. Međutim, kao što je naprijed rečeno, srbijanske opozicione stranke izjasnile su se za apstinenciju. I dok je opozicija u Srbiji ulagala napore da za apstinenciju pridobije i Mačeka, on je na svaki način nastojao privoliti vodstvo srbijanskih opozicionih stranaka da se na izborima učestvuje. Najzad se i Maček izjasnio za apstinenciju.²⁹

Mačekovo izjašnjavanje za učešće na izborima teško bi se moglo objasniti pretpostavkom da se on zalagao za aktivnu politiku i borbu protiv režima. Čini se da su odlučni bili unutrašnje-stranački razlozi. I u samoj stranci postojalo je mišljenje da treba voditi aktivnu politiku pa je na toj osnovi i pružan otpor pasivnoj politici užega stranačkog vodstva. Ukoliko se na izborima ne bi učestvovalo, postojala je mogućnost da jedan dio stranačkih pristaša napusti stranku i glasa za vladinu listu. Maček je smatrao da će se kroz izbore redovi stranke učvrstiti i omogućiti njeno organizaciono sređivanje i obnavljanje, pošto je nakon 6. januara HSS, kao i druge stranke, bila organizaciono rastrojena. Najzad, Maček je smatrao da će se kroz izbore još jače povezati sve one grupe koje su nakon atentata u Skupštini i nakon 6. januara prišle radićevcima. Trebalo je da izbori posluže radi formiranja i manifestacije jedinstvenog fronta svih tih grupa, pored ostalog i radi utiska u inozemstvu. Na takav zaključak upućivalo bi i Mačekovo prvobitno gledište da na izborima treba učestvovati samostalno.

Pošto je bila postignuta suglasnost o apstinenciji svih opozicionih partija, bilo je dogovoreno da će se izdati i zajednička izjava u kojoj će se iznijeti razlozi apstinencije. Kao što se teško postigla suglasnost o apstinenciji, još teže

²⁶ Vid. Stojkov, n. dj., 266.

²⁷ Isto, 264/5.

²⁸ Podatak je uzet iz jednog policijskog izvještaja, koji se poziva na izjave ljudi iz Mačekove okoline.

²⁹ Stojkov, n. dj., 268 i d.

je bilo kada je trebalo naći zajedničko obrazloženje za apstinenciju. Kod Mačeka je postojala želja da se u tu izjavu unesu i pitanja državnog uređenja, dok su ostale opozicione stranke željele da se izjava ograniči samo na parlamentarno-politička pitanja. Ukoliko je Maček popuštao u državnopravnim pitanjima, on je insistirao na tome da ova izjava sadržava što oštrije osudu režima. Međutim, u vezi s karakterom ove izjave nije postojala nesuglasnost samo između Mačeka i drugih opozicionih stranaka, već se ni vodstvo drugih pet stranaka nije moglo u tome bez teškoća sporazumjeti. Kao što je naprijed rečeno, prva verzija izjave pet stranaka bila je znatno ublažena i na kraju je objavljena jedna mlaka izjava. Pošto je ona objavljena, Mačeku se i dalje nudilo da se izda jedna zajednička izjava, ali je odmah bilo jasno da do takve izjave neće doći. Tako je Seljačko-demokratska koalicija izdala zasebnu izjavu o apstinenciji. U isto vrijeme, prilikom formuliranja ove posebne izjave SDK, došlo je do nesuglasica između Mačeka i Pribičevića. Dok je Maček insistirao na tome da u izjavu uđu i državnopravna pitanja, Pribičević se tome protivio.³⁰

Oslanjajući se na kraljeva obećanja nakon izbora da će uskoro biti poduzete mjere za uvođenje normalnog stanja i dopušteno obnavljanje rada političkih stranaka, koje će ponovo dobiti svoje mjesto u političkom životu, opozicija u Srbiji pokušala je s tim u vezi da postigne sporazum sa Seljačko-demokratskom koalicijom. U Zagreb je doputovao M. Trifunović, odmah nakon izbora, nesumnjivo sa znanjem i vjerojatno na inicijativu dvora. Upoznavši Mačeka s kraljevim obećanjima, Trifunović je ponudio sporazum na ovoj osnovi: da se SDK i srbijanske opozicione stranke dogovore o uslovima formiranja jedne prelazne vlade koja bi imala zadatak da obezbijedi prelazak na parlamentarni režim. Na to je Maček odgovorio svojim poznatim gledištem: najprije je potrebno postići sporazum o državnopravnim pitanjima, o razgraničenju teritorija, razgraničenju kompetencija i garancijama. Poslije toga susreta razgovori o tom prijedlogu nisu se nastavili.³¹ Ni zajednička izjava svih opozicionih stranaka, koja se pripremala nakon izbora, nije izrađena, kao što je naprijed navedeno.

Dok je između opozicije u Srbiji, Korošca i Spahe bila ostvarena stanovita suradnja, zasnovana na zajedničkom gledištu o prioritetu povratka na parlamentarni režim, teže je bilo s uključivanjem Seljačko-demokratske koalicije u suradnju s drugim opozicionim strankama, mada su ti pokušaji stalno obnavljeni, od strane srbijanskih opozicionih stranaka više nego od strane Spahe i Korošca. Već prilikom prvih kontakta nakon 6. januara, prilikom razgovora koje je s predstavnicima SDK imao B. Marković, ispoljile su se osnovne razlike u gledištima SDK i opozicije u Srbiji, koje su pratile sve kasnije razgovore. Srbijanske opozicione stranke smatrale su da je poslije 6. januara osnovno pitanje u vraćanju na parlamentarni život. Tek kada se ovo postigne, može se prići određenijim raspravama o državnom preuređenju. Gotovo svi pokušaji opozicije u Srbiji za sporazum sa SDK bili su svedeni na to da se Koalicija

³⁰ Isto.

³¹ Isto, 301/2.

pridobije za tu proceduru.³² Maček je, međutim, davao prioritet državnopravnim pitanjima. Prilikom svih ponuda za suradnju koje su dolazile od opozicije iz Srbije Maček je pokretao pitanje državnog uređenja.³³ Kao prethodni uvjet za zajedničku suradnju protiv režima postavljao je zahtjev da se srbijanske opozicione stranke određeno izjasne o državnopravnim pitanjima. Tek pošto bi se postigao sporazum za preuređenje države, on bi pristao na suradnju. U protivnom, on nije želio nikakvu značajniju zajedničku akciju s opozicijom u Srbiji radi obaranja režima. Pa ni u slučaju sporazuma s opozicijom u Srbiji o državnopravnim pitanjima nije se Maček izjašnjavao za aktivnu politiku koja bi dovela do obaranja diktature. On je smatrao da bi sporazum opozicije o državnopravnim pitanjima bio najsigurniji put za obaranje diktature; potrebno je samo postići sporazum o tim pitanjima i »skrštenih ruku« čekati pad režima, koji će se nakon ovoga sam od sebe srušiti.³⁴

3. Zagrebačke punktacije

Naprijed je rečeno da je nakon oktroiranog Ustava bio stvoren utisak kao da će se i dalje nastaviti s postepenom likvidacijom šestojanuarskog režima. Pojavilo se uvjerenje da će političke stranke ponovo igrati odlučujuću ulogu u političkom životu. U isto vrijeme osjećalo se oživljavanje političkog života i na terenu. Izvjesno ublažavanje režima omogućilo je oživljavanje rada bivših stranaka. Vodstva građanskih stranaka bila su u tim uvjetima stavljena pred zadatak da formuliraju svoja gledišta prema novoj situaciji i da se pripreme za ponovno uklapanje u stranačko-politički život. Ova gledišta trebalo je formulirati kako radi usmjeravanja rada vlastitih stranaka tako i radi toga da bi se odredile osnove za odnos sa drugim strankama, u postojećim uvjetima i u uvjetima kada stranke budu opet preuzele prijašnje pozicije u političkom životu. To su bili i neki od razloga koji su doveli do aktiviranja vodstva Seljačko-demokratske koalicije.

³² U spomenutom konceptu koji je u februaru 1932. predao J. Jovanoviću, Trifunović ukazuje na potrebu održavanja veze sa Seljačko-demokratskom koalicijom, »kako bi se u slučaju promene režima moglo u boljoj i čistijoj atmosferi pristupiti zajedničkom radu sa njima u pogledu rada prvo na ozdravljenju države a zatim na glavnom pitanju državnog uređenja«. (Kao nap. 11.)

³³ Nakon izbora, kao što je rečeno, bila je pripremana zajednička izjava svih opozicionih stranaka. U pismu Pribičeviću Maček piše da mu je jedan nacrt deklaracije dan na uvid, ali mu poslije nije ništa saopćeno, i dodaje da on takvu deklaraciju ne bi ni potpisao, ako u njoj ne bi bilo izneseno stanovište Srbijanaca, »barem u najgrubljim crtama«, da će se prekinuti s hegemonijom. »Riječi deklaracije: 'Opozicija je saglasna u uverenju, da je sada glavno, da se narodu opet vrati potpuno politička sloboda' znači za nas Hrvate, da se vratimo na 6. I 1929. Uvidet ćeš da to ne možemo«, piše on Pribičeviću. (Zbirka Stojadinović, f-66/III, pismo Mačeka i Vildera Pribičeviću, 27. II 1932.)

³⁴ Vid. Zagrebačke punktacije, 319—320. U jednoj bilješci J. Jovanovića, u kojoj je zabilježen nečiji razgovor s Mačekom (dr Dragoljub Jovanović u izjavi autoru, 11. III 1963, pretpostavlja da se odnosi na njegovo referiranje J. Jovanoviću o razgovoru s Mačekom. U to vrijeme dr D. Jovanović bio je u Zagrebu i razgovarao s Mačekom i drugim ličnostima iz SDK), stoji: »Maček: a) prstom maknuti da se uklone tvorcii režima 1929. neće, čekaće da se sruši sam od sebe sistem koji je sve gori.« (Zbirka Jovanović, bilješka od 2. III 1932.)

Na sastanku Izvršnog odbora SDK, 5. do 7. novembra 1932, donesena je rezolucija koja je kasnije u štampi dobila naziv »punktacija«.³⁵ U rezoluciji su bila iznesena politička, socijalna i državnopravna pitanja.

Politički dio programa SDK, izražen u zahtjevu za suverenitet naroda, bio je negacija samih osnova šestojanuarskog režima, koji je bio izgrađen na apsolutističkim osnovama i isključivo počivao na autoritetu monarhije i lično kralja Aleksandra. Ovako formuliran zahtjev za provođenje principa narodnog suvereniteta, kao što je bio formuliran u rezoluciji SDK, značio je ne samo osudu apsolutizma šestojanuarskog režima već i pokretanje načelnog pitanja o ulozi monarhije u političkoj strukturi uopće. U dijelu rezolucije o socijalnim pitanjima rečeno je da seljaštvo treba da bude osnova za organizaciju cjelokupnog života.

Treće i najvažnije pitanje, koje je bilo pokrenuto u rezoluciji SDK, bilo je pitanje državnog uređenja. U 5. tački rezolucije izneseni su principi na kojima organizacija državne zajednice treba da bude izvedena. Tu je bilo rečeno da državna zajednica mora biti »jedna asocijacija interesa, osnovana na slobodnoj volji njenih članova tako, da svaki član u svojoj zemlji i svi udruženi u zajedničkom saradivanju u poslovima općeg interesa zajednice, koji će se sporazumno utvrditi, budu mogli osigurati i posebne i skupne interese [...]« Ovdje je u stvari izrečen samo jedan općenit princip za organizaciju složene države. Formulacija je davala mogućnost za različita tumačenja. Neosporno je samo to da se zastupa načelo složene države. Iz rezolucije se nije moglo vidjeti kakav se konkretan oblik složene države zahtijeva. Ovu je tačku rezolucije trebalo zapravo tek razraditi. Samo ako se uzmu u obzir i drugi momenti, a ne isključivo ova formulacija, može se zaključiti da se pretežno mislilo na federativnu organizaciju državne zajednice. Zadatak rezolucije i nije bio da se formuliraju konkretna gledišta o državnom preuređenju. Pa kad bi to bilo i pokušano, nesumnjivo je da bi među potpisnicima rezolucije bilo teže postići suglasnost o broju federativnih jedinica, njihovim granicama i kompetencijama. Već zbog toga se nije ulazilo u konkretna pitanja nego se ostalo kod formuliranja osnovnih principa na kojima treba da se zasnjuje daljnji rad na postizavanju konkretnog sporazuma o preuređenju države.

Rezoluciju od 7. novembra potpisali su predstavnici HSS i SDS, Hrvatske federalističke stranke (Trumbić) i Hrvatske stranke prava (M. Budak, kao Pavelićev predstavnik u zemlji). Suradnja između HSS i SDS uspostavljena je 1927 formiranjem Seljačko-demokratske koalicije. Nakon atentata u Skupštini i proglašenja diktature, veze između HSS i onog dijela SDS koji je ostao u opoziciji bile su još više produbljene. Koaliciji se pridružio i Trumbić. Hrvatska stranka prava pridružila se, preko Budaka, ovoj suradnji vezama sa vodstvom HSS. Međutim, među ovim grupama postojale su veće ili manje razlike u gledištima. Rezolucija od 7. novembra bila je prvi pokušaj da se formuliraju principi na kojima će se zasnivati međusobna suradnja i zajednička aktivnost ove četiri opozicione komponente u cjelini, kao i odnos između triju komponenata hrvatske opozicije i opozicije prečanskih Srba.³⁶

³⁵ Prvobitno je upotrijebljen naziv Zagrebačka punktacija (Politika, br. 8861, 25. XI 1932), ali se kasnije uobičajio pluralni oblik: Zagrebačke punktacije.

³⁶ Vid. Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta, Beograd, zbirka Državnog suda za zaštitu države (dalje: DS), 15/33, zapisnik s glavnog pretresa Mačeku, str. 3.

Osim što je trebala da bude osnova za odnose između spomenute četiri političke grupacije, rezolucija od 7. novembra trebalo je da služi i kao baza za njihov zajednički odnos prema drugim političkim grupacijama, prije svega prema opoziciji u Srbiji. Taj odnos sa srbijanskim opozicionim strankama na bazi Punktacija trebalo je da se prije svega usmjerava na razradu i konkretizaciju principa za preuređenje države koji su izneseni u 5. tački Punktacija.³⁷

Opozicija u Srbiji bila je obaviještena o tome da će se održati sastanak Izvršnog odbora SDK. Pošto je bio utvrđen datum sastanka, piše Vilder, »onda smo javili našim prijateljima u Beograd, da bi to bila prilika, da neko od njih dođe, neposredno iza sjednice SDK, da tako prekinute veze navežemo«. ³⁸ Kao predstavnik srbijanskih opozicionih stranaka trebalo je da u Zagreb otputuje J. Jovanović-Pižon, kojom prilikom bi bio upoznat sa rezolucijom od 7. novembra.³⁹ U međuvremenu se rezolucija pojavila u stranoj, a zatim i u domaćoj štampi. Tako je opozicija u Srbiji saznala za zaključke SDK iz štampe.⁴⁰ J. Jovanović nije otputovao u Zagreb, očito zbog lošeg utiska koji su Zagrebačke punktacije učinile kod opozicije u Srbiji.

Vodstvo SDK očekivalo je poslije objavljivanja Punktacija da će opozicija u Srbiji odgovoriti na njih i formulirati svoja gledišta prema pitanjima koja su u Punktacijama bila pokrenuta.⁴¹

4. Pokušaji da se izradi zajednička izjava triju srbijanskih opozicionih stranaka

Zagrebačke punktacije proizvele su vrlo loš utisak kod opozicije u Srbiji, kako zbog neslaganja s njihovom sadržinom, tako još više zbog tona u kojem su bile napisane, naročito ondje gdje se govorilo o srbijanskoj hegemoniji. Taj dio rezolucije bio je formuliran tako da se za hegemoniju bacala krivica na cijelu Srbiju i nije se povlačila razlika između Srbije i režima. Ove riječi pobudile su mučan dojam kod opozicije u Srbiji. Punktacije su bile nepovoljno

³⁷ Isto; Suđenje dr V. Mačka, Zagreb 1933, 28.

³⁸ Vilder, Kako je došlo do Zagrebačke rezolucije, 19. U vrijeme kad je održavana sjednica Izvršnog odbora SDK, u Beogradu je 6. XI 1932 održan sastanak šireg vodstva Zemljoradničke stranke. J. Jovanović je tom prilikom izjavio: »Naš sporazum s Hrv.(atima) je jači nego ikada. Pre dva dana izv.(eštaj) iz Zgba povoljno. Treba još sporazumevanja. Razgovori najviše za un.(utrašnje) uređenje zemlje. Tu se naša gledišta približuju. U Bloku možda ima raznih tendencija ali su zasada složni da se mora preći na par. (lamentarni) režim a skрати Kr. (aljeva) vlast i volja. Naši razgovori se nastavljaju.« »Zbirka Jovanović, kao nap. 13.)

³⁹ Kao nap. 36, str. 4—5; Suđenje dr V. Mačka, 28—9. Maček je na glavnom pretresu izjavio da je na sastanku prvotno bilo rečeno da se rezolucija nikome ne pokazuje, dok se ne razradi tačka 5, ali je bio prihvaćen njegov prijedlog da se rezolucija može pokazati J. Jovanoviću, čiji se dolazak tih dana očekivao. (Isto).

⁴⁰ S. Kosanović (Pribičević, Diktatura, 137, napomena S. Kosanovića) piše, da su Zagrebačke punktacije bile odmah dostavljene vodstvu opozicionih stranaka u Srbiji. Za ovo nisam mogao naći potvrde. Kod V. Mačka, In the Struggle for Freedom, New York 1957, 140, stoji da se kopiju rezolucije namjeravalo dostaviti opozicionim strankama u Srbiji.

⁴¹ Branko Čubrilović, koji je tih dana bio u Zagrebu, piše J. Jovanoviću o svojim utiseima: »Bio sam u Zagrebu — oni tamo očekuju od nas iz Srbije, da kažemo svoju riječ. [...] Ja sam stekao duboko uvjerenje da Zagreb hladnije misli o svemu — i nije više onako razvučen, rastrojen kao posle smrti Stjepana Radića.« (Zbirka Jovanović, pismo od 1. XII 1932).

primljene i zbog toga jer je u njima pitanje državnog preuređenja bilo neodređeno formulirano a poziv za vraćanje na 1918. g. kao polaznu osnovu omogućavao je proizvoljna tumačenja zahtjeva SDK. Osim što je takav zahtjev i kod opozicije u Srbiji izazivao zabunu i nejasnoću, on je davao prilike režimu da se obori ne samo na SDK, imputirajući joj separatističke pretenzije, nego i na opoziciju u Srbiji koja je zagovarala suradnju sa Seljačko-demokratskom koalicijom. Režimu je bilo do toga da razjedini opoziciju. Rezolucija je dala povoda i mogućnosti režimu da se obori na cijelu opoziciju, da u tobožnjoj opasnosti za opstanak države traži obrazloženje za produžavanje dotadašnje politike i rezoluciju iskoristi za učvršćenje svojih pozicija. U jednoj informaciji, koju je M. Stojadinović uputio nekim istaknutim radikalskim prvacima u ime Glavnog odbora Radikalne stranke, on je pisao da je rezolucija naišla na »rdav prijem« kod pet opozicionih stranaka i da je SDK »pogrešila« što zahtijeva povratak na g. 1918, ne precizirajući na koji datum konkretno misli tj. prije ili poslije 1. decembra; u osudi srbijanske hegemonije skrivena je u stvari težnja da se Hrvati okupe, a Srbi da se pocijepaju »na Bosnu, Crnu Goru, Srbiju, Vojvodinu i možda Makedoniju«; peta tačka Punktacija nejasna je »i mnogo liči na savez više država, a ne čak ni na jednu, makar i federativno uređenu državu«; nigdje nije spomenuta srbijanska opozicija režimu; u cjelini, »zagrebački proglas nije mudro sastavljen i vlada ga je iskoristila protiv opozicije«. ⁴²

Kako je već i prije došlo do suradnje pet stranaka i njihova povezivanja u opozicioni blok, tako se i taj put, u povodu Zagrebačkih punktacija, pokušavalo da ovih pet stranaka istupi zajednički. Radilo se na tome da one utvrde svoje zajedničko gledište, na kojemu bi se zasnivao njihov zajednički odnos prema SDK u pokušaju da se nađe osnova za suradnju svih opozicionih grupa. ⁴³ Što je konkretno bilo u tom pravcu poduzeto, ne može se iz raspoloživih podataka utvrditi. Svakako su ovi pokušaji brzo propali — Korošec, a zatim i Spaho, istupili su sa zasebnim izjavama. ⁴⁴

Pošto su propali pokušaji oko sporazuma o zajedničkoj izjavi pet stranaka radilo se na tome da tri srbijanske opozicione partije formuliraju svoje zajedničko gledište. Održano je više razgovora njihovih predstavnika. Šefovi stranaka nisu se mogli direktno sporazumjeti. Vodstva pojedinih stranaka zasebno su izraživala svoja gledišta, a potom je trebalo da se ona usklade u zajedničkoj

⁴² Zbirka Stojadinović, f-1, Kratak izveštaj o političkoj situaciji, bez datuma, upućen M. Milatoviću, P. Vukotiću, M. Radeviću, Đ. Čejoviću, A. Lakiću i J. Tavčaru.

⁴³ U spomenutom Stojadinovićevu izvještaju stoji o tome: »Svakako je važno da ovih pet partija izrade jedno zajedničko mišljenje i na tome se sada ponovo radi. Posle bi se pregovaralo sa Hrvatima u nadi, da ovo što su napisali nije njihova poslednja reč. Nesumnjivo je da je najvažnije, da se pet partija sporazumeju, jer je njihov broj dovoljan, da mogu primiti na sebe odgovornost za vođenje državnih poslova.«

⁴⁴ Zagrebačke punktacije, 342, 345. Krajem januara 1933. don Vinko Brajević bio je u Beogradu i razgovarao s Davidovićem, J. Jovanovićem, Grolom, Vlajićem. Ovi su mu se žalili da je pred objavljivanje Ljubljanskih punktacija Korošec bio u Beogradu i nije ništa spominjao da se misli izdati kakva rezolucija Slovenske ljudske stranke. (Zbirka Trumbić, f-135, Trumbićeva bilješka o razgovoru s don Vinkom Brajovićem, 28. I 1933.)

izjavi.⁴⁵ Budući da su se pojavile veće teškoće u formuliranju zajedničke izjave, pojavilo se mišljenje da svaka stranka zasebno iznese svoju izjavu u javnost, a zatim da se pokuša s izradom zajedničke izjave, na osnovu zajedničkih stavova u posebnim izjavama svake od njih. Tako u pismu Četkoviću M. Stojadinović piše: »Što se tiče naših hadžija (šefova stranaka; *Lj. B.*), još se nisu složili, premda se mnogo ne razlikuju (Stojadinović želi da donekle prikrije neslaganje; *Lj. B.*). I ja sam mišljenja da treba ići na raščišćavanje situacije i pogleda, pa ako se ne može odmah sada doneti zajednička rezolucija, neka se donesu posebne, a posle iz toga neka se uzme ono što je zajedničko svima. Najgore je ovo: ni belo ni crno! Ja ih neprestano guram da budu malo odlučniji i nadam se da će nešto ipak biti uskoro u tome pravcu postignuto.«⁴⁶

5. Mačekove izjave stranoj štampi

Još prije nego je bila donesena rezolucija SDK, Maček je u izjavama nekim stranim listovima objašnjavao gledište HSS o pitanju sporazuma. Nakon usvajanja i objavljivanja rezolucije Izvršnog odbora SDK Maček je opet dao nekoliko izjava dopisnicima stranih listova. Ove izjave bile su shvaćene kao Mačekovo objašnjavanje i dopuna rezolucije od 7. novembra. Izjave su dale nove argumente režimu za propagandu protiv potpisnika rezolucije. Optužnica protiv Mačeka obilno ih je kasnije iskoristila za tvrdnju da je rezolucija SDK sadržavala separatistički program. Mačekove izjave pojačale su i loš utisak koji su Punktacije proizvele na opoziciju u Srbiji.

List *Freie Stimmen* donio je u broju od 21. januara 1933. intervju svog dopisnika s Mačekom, u kojemu je on govorio o vraćanju na 1918. g., o tome da se hrvatsko pitanje može riješiti i na »drugi način« ako se ne prihvate zahtjevi HSS za rješavanje ovog pitanja u granicama Jugoslavije.⁴⁷ Potkraja januara 1933. Le Petit Parisien objavio je razgovor svog dopisnika Roubauda s Mačekom. Njemu je Maček izjavio da se nakon 14 godina zajedničkog života sa Srbijom steklo uvjerenje o »dva različita sveta«. Na dopisnikovo pitanje: »Čemu se nadate?«, on je odgovorio: »[...] da svi Srbi iz Srbije sa svojim činovnicima i vojnicima pristanu da se povuku s druge strane triju reka«. Govoreći o tome da se ne odbacuju sve mogućnosti za sporazum, Maček je dodao: »Za nas Hrvate, od drugorazrednog je značaja, da li će se naša sloboda zvati 'samostalnost', da li će Hrvatska biti suverena država, ili država u okviru kakve zajednice, čiji bi se oblik i naziv imali tek utvrditi. Mi ne pridajemo važnosti rečima „federacija“, „konfederacija“, „carstvo“. To nam je svejedno.« Prema Roubaudovu prikazu ovog razgovora izlazi da se Maček izjašnjavao čas za dualizam čas za sedam pokrajina. On je, međutim, sa skepsom gledao na mogućnost sporazuma o državnom preuređenju. »Ništa od svega toga ne čini

⁴⁵ V. zbirka Stojadinović, f-1, Stojadinovićevo pismo N. Bjelovučiću, 11. I 1933. Pesti Hirlap od 31. XII 1932 (CPB, IV, januar 1933, str. 25—6) piše da je na sjednici Glavnog odbora Radikalne stranke donesena rezolucija koju »treba u isto vreme smatrati kao rezoluciju svih srpskih stranaka«. List prepričava sadržaj rezolucije. Nešto kasnije, Budapesti Hirlap (8. I 1933, CPB, IV, januar 1933, str. 99) piše o zajedničkoj rezoluciji demokrata i zemljoradnika. Ovdje se vjerojatno radi samo o nacrtima rezolucija do kojih je štampa došla dok su se one još nalazile u izradi.

⁴⁶ Zbirka Stojadinović, f-1, pismo od 11. I 1933.

⁴⁷ CPB, IV, januar 1933, str. 398.

mi se ostvarljivim uz saradnju nekadašnjih upravljača Srbije, isto kao ni ovih današnjih. Opozicioneri ili pristalice, radikali, demokrati i drugi, ja ih sve stavljam na istu gomilu, ja ih sve odbacujem.«⁴⁸

Mačekov intervju *Le Petit Parisien*-u izazvao je vrlo negativan dojam u redovima opozicije u Srbiji. Nakon objavljivanja ovog intervjua, Stojadinović piše Budisavljeviću: »Vladini krugovi likuju, jer smatraju da je g. Maček sam dao najbolje argumente za opravdanje današnjeg režima. U opozicionim krugovima ljudi su se iznenadili.«⁴⁹ Mačekovo poistovećivanje opozicije s režimom i izjave o nemogućnosti sporazuma s opozicijom isto kao ni s režimom, bilo je vrlo neprijatno za opoziciju u Srbiji koja se zalagala za sporazum sa SDK i zbog toga bila izložena napadima režima. Zbog lošeg dojma koji je ovaj intervju izazvao odgođen je i taj put posjet J. Jovanovića, koji se pripremao da dođe u Zagreb.⁵⁰

Mačekove izjave stranim listovima loše su primljene i kod samostalaca, kako zbog stavova koje je on u njima zastupao, tako i zbog toga što su one stvarale nepovjerenje između SDK i opozicije u Srbiji. A samostalni demokrati stalno su se zalagali za saradnju SDK i srbijanskih opozicionih stranaka. I tom prilikom su se samostalci založili da uklone nepovjerenje koje se nagomilalo između Mačeka i opozicije u Srbiji, naročito zbog intervjua *Le Petit Parisien*-u, koji je izazvao najviše negodovanja. S. Budisavljević sastavio je jedan memorandum, koji je poslao M. Stojadinoviću s molbom da se dostavi Trifunoviću, Davidoviću i J. Jovanoviću. Memorandum je bio upućen kao »informacija« opoziciji u Srbiji, a ne kao prijedlog ili davanje savjeta, kako Budisavljević izričito ističe.

U popratnom pismu uz memorandum Budisavljević ističe i to da su Mačekove izjave i njega »neprijatno« iznenadile. »Pre svega, što u njima imade stvari, koje su u dijametralnoj protivnosti sa gledanjem mojim i mojih užih prijatelja, a za tim, što je tim izjavama učinjena ogromna usluga režimu.« Budisavljević dalje piše da mu je »kod cele stvari najviše krivo to« što zna da Maček ozbiljno ne može tražiti podjelu zemlje a potom pregovore za sporazum — kako su se, naime, mogle shvatiti Mačekove izjave o povratku na 1918. Budisavljević uvjerava da je Maček spreman na pregovore s opozicijom u Srbiji i smatra da srbijanske opozicione stranke u ovom momentu treba da preuzmu inicijativu i izađu s programom koji treba pokazati da osim režimske postoji i demokratska Srbija.⁵¹

⁴⁸ Politika, br. 8882, 2. II 1933. Prilikom saslušanja u Upravi policije u Zagrebu, Maček je izjavio da članak *Le Petit Parisien*-a »prilično odgovara dotičnom razgovoru« (DS-13/33, zapisnik od 31. I 1933). U istražnom postupku je mijenjao smisao pojedinih dijelova članka (DS-13-15/33, zapisnik o saslušanju, 21. II i 27. III 1933). Usp. i izjavu I. Šrepela, koji je bio prevodilac prilikom razgovora Mačeka i Roubauda (DS-15/33, zapisnik o saslušanju od 28. III 1933).

⁴⁹ Zbirka Stojadinović, f-1, pismo od 2. II 1933. Stojadinović, koji je prije intervjua bio u Zagrebu i, kako piše Budisavljeviću, prenio u Beograd dobre utiske, nastavlja: »A moji prijatelji verovatno razmišljaju o tome i pitaju se: da li sam im ja govorio istinu ili g. Maček po svojim manirima ipak ne spada u drugu kulturu, nego u ovu balkansku, vizantijsku.« O utisku koji je Mačekov intervju izazvao kod opozicije u Srbiji Stojadinović piše B. Pelešu da su se »u opozicionim krugovima ljudi iznenadili. Šta vele prijatelji g. Mačeka na ono čudo od intervjua?« (Isto, pismo od 3. II 1933.)

⁵⁰ Isto, pismo Stojadinovića Budisavljeviću 3. II 1933.

⁵¹ Zbirka Jovanović, pismo od 7. II 1933.

U Budisavljevićevu memorandumu bilo je uglavnom rečeno ovo: U momentu kada je opozicija u prečanskim krajevima (Zagrebačke, Ljubljanske i Sarajevske punktacije) iznijela svoje gledište prema režimu i pitanju državnog preuređenja, u momentu kada je i opozicija u Srbiji radila na tome da u tim pitanjima zauzme stajalište i što više se približi drugim opozicionim grupama, došle su Mačekove izjave stranim listovima koje su ostavile »neprijatan dojam« na demokratske elemente i koje će usporiti rad na sporazumu svih opozicionih grupa. U Mačkovim izjavama ima »neumerenih zahteva« i »nemilih reči«, koje su štetne za državu, demokraciju i hrvatsko pitanje. Ove izjave koristile su režimu, koji ih je u punoj mjeri upotrijebio protiv opozicije. Pored ovih negativnosti, Mačekove izjave imaju »i dobrih strana«. Tako je u intervjuu Le Petit Parisien-u Maček samo odbacio sporazum na bazi decentralizacije državne uprave i izjasnio se za sporazumno preuređenje države.⁵² Maček se također izjasnio i za jedinstvenu vojsku. On se ne izjašnjava za podjelu zemlje »po plemenima« već za podjelu »na provincije«. U Mačkovim izjavama nije ništa rečeno o razgraničenju kompetencija, ali je to rečeno u rezoluciji SDK od 7. novembra gdje se govori o općim interesima zajednice i posebnim interesima svakog člana zajednice. Ako se Mačekove izjave uzmu u cjelini, a ne samo njihova negativna strana, onda one ne smiju biti razlog da se posao oko sporazuma svih opozicionih grupa ne nastavi. Budisavljević dalje ističe da je Radić davao i teže izjave i nanosio teže uvrede Srbiji, ali to nije onemogućilo i pozitivnu suradnju između stranaka iz Srbije i Hrvatske, pa stoga ni Mačekove izjave ne smiju biti prepreka za pozitivnu suradnju. Nakon atentata u Skupštini došio je do duhovnog razjedinjavanja u zemlji, koje se očituje u međusobnom nepovjerenju, naročito između Beograda i Zagreba. Zato prvi korak treba da bude uspostava međusobnog povjerenja — ističe Budisavljević. Inicijativu treba u tome da preuzmu opozicione stranke u Srbiji, jer režim nije sposoban da bude nosilac takvog zadatka. Budisavljević smatra potrebnim da se opozicione partije u Srbiji, pojedinačno ili zajednički, što jasnije i bliže izjasne o pitanjima prema kojima su SDK i druge prečanske opozicione grupe već iznijele svoje gledište. On također sugerira da opozicija u Srbiji u jednoj izjavi uloži protest povodom konfinancije Mačeka, Korošca i drugih opozicionih političara, jer bi takav gest bio pozitivno primljen u prečanskim krajevima.⁵³

Budisavljevićev memorandum bio je povoljno primljen kod opozicije u Srbiji. Odgovarajući Budisavljeviću, Stojadinović piše: »Vaš memorandum, koji sam pročitao drugovima, učinio je na sve nas najlepší utisak. Sa najvećim delom Vaših ideja mi se svi slažemo.«⁵⁴ U istom smislu Stojadinović piše i Aci Stanojeviću. Ističući da je Budisavljevićev memorandum »ostavio lep utisak« i dodajući da je i od B. Peleša iz Zagreba dobio interesantno obavještenje, Stojadinović zaključuje: »Posle ovih objašnjenja svakako da je mudro ne zatezati mnogo odnose sa Zagrebom, premda sa njima nije lako doći do sporazuma.«⁵⁵

⁵² Maček je Roubaudu izjavio: »Zbog toga nismo odlučili da sve razrušimo, i da ništa ne ostavimo od onoga što postoji. Mi ne govorimo: Treba raskinuti po svaku cenu! Zbog toga, mi rezervišemo mogućnost za sporazum.«

⁵³ Zbirka Jovanović, Izjave dra Mačeka i pitanje sporazuma demokratije.

⁵⁴ Zbirka Stojadinović, f-1, pismo od 14. II 1933.

⁵⁵ Isto, pismo od 15. II 1933.

6. Davidovićevo pismo

Pošto pokušaji da se izda zajednička izjava triju stranaka nisu uspjeli, Davidović je, potkraj januara, u pismu stranačkim pristalicama, odvojeno izložio gledište Demokratske stranke.

Mišljenja koja je iznio u tom programatskom pismu bila su rezultat evolucije u shvaćanjima unutar Demokratske stranke, evolucije koja je nastala prije svega u razdoblju nakon proglašenja šestojanuarskog režima. Na liniji svoje aktivnosti za okupljanje svih opozicionih partija u jednu organiziranu političku zajednicu, Davidović se zalagao da ta zajednica utvrdi i svoj program na osnovi kojega će biti zasnovana aktivnost opozicionih partija i njihov odnos prema režimu. Početkom septembra 1932. on je pismeno skicirao svoja shvaćanja o organizaciji ove političke zajednice i njenom programu i kao stav demokrata uručio vodstvu radikala i zemljoradnika.⁵⁶ U početku decembra iste godine, kada su Zagrebačke punktacije već bile poznate, Davidović je nešto određenije razradio ovu bilješku iz septembra i dostavio je Aci Stanojeviću i Miši Trifunoviću a vjerojatno i vodstvu Zemljoradničke stranke.⁵⁷ Već u ove dvije zabilješke bile su sadržane glavne misli koje će Davidović detaljnije razraditi u svom januarskom pismu.⁵⁸ Glavne misli iz toga pisma on će ponoviti i nešto kasnije, u pismu Aci Stanojeviću na početku augusta 1933.⁵⁹ Na osnovi ovih dokumenata dat će se ovdje pregled Davidovićeovih shvaćanja.

Davidović polazi od toga da osnovni zadatak koji se u tom momentu postavlja sastoji se u tome da se izvrši potpuna likvidacija otvorene i prikrivene diktature i uvede parlamentarna vladavina. Osnovni cilj koji zajednica opozicionih partija treba da postavi sebi jest uvođenje novog ustavnog stanja. Između postojećeg režima i novog ustanog stanja treba umetnuti »jedan prelazni režim«, čiji se osnovni zadatak sastoji u pripremanju i provođenju izbora i organizaciji rada ustavotvorne skupštine. Prelazni režim treba da traje samo toliko koliko je potrebno da se izvrši organizacija novog ustavnog stanja. Isključuje se mogućnost izvođenja prelaznog režima u okviru Ustava od 3. septembra, Skupštine i Senata koji su iz njega proizašli. Budući da se isključuje mogućnost izvođenja prelaznog režima s grupama i ličnostima koje su bile nosioci šestojanuarskog režima, to sva vlast i puna odgovornost u prelaznom režimu treba da bude prenesena na opozicione stranke.

Polazeći od toga da u izvođenju prelaznog režima moraju učestvovati sve opozicione stranke, Davidović zahtijeva da one moraju preuzeti obavezu da neće samostalno ili u suradnji s drugim grupama poduzimati ili primati nikakvu inicijativu u pitanjima koja zadiru u interese opozicionih stranaka kao cjeline. Sve one treba da se okupe u jednu zajednicu i da se kao organizirana zajednica opozicionih stranaka postave prema režimu. Kako sve te stranke treba da zajednički budu nosilac prelaznog stanja, to one moraju da izrade zajednički program na kojem će se zasnivati njihov rad u izvođenju prelaznog režima. Taj program treba da sadržava opći, načelni dio, kao i dio o postupcima za izvođenje prelaznog stanja.

⁵⁶ Zbirka Jovanović, zabilješka od 2. IX 1932.

⁵⁷ Ovu bilješku iz decembra 1932. spominje Davidović u pismu Aci Stanojeviću.

⁵⁸ Zbirka Jovanović, Dragi prijatelji, januara (30. ili 31.?) 1933.

⁵⁹ Pismo Davidovića Aci Stanojeviću.

Davidović smatra da je unutrašnje uređenje »središnji problem zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca od njenog postanka«, kako on piše u januarskom pismu. «Danas», nastavlja on, »posle četiri godine diktature pod parolom državnog i narodnog jedinstva, taj problem postavlja se pred nas u svojoj složenosti i kobnosti.« S obzirom na takav značaj toga pitanja, zajednica opozicionih partija mora imati i svoj nacrt za njegovo rješenje. Ovaj nacrt, u kojem bi pogledi na državno uređenje bili izneseni u glavnim linijama, bio bi osnova s kojom bi opozicione partije zajednički izašle na izbore i branile je pred ustavotvornom skupštinom. Kao razlozi zbog kojih je potrebno raščišćavanje pitanja državnog uređenja navode se: sporazum o tim pitanjima omogućava međusobno povjerenje opozicionih grupa i pruža garanciju da će se one zalagati za postizavanje novog stanja; potreba da se zemlji što prije obezbijedi smirenje ne dopušta da se produžava neizvjesnost u pitanjima koja su se pokazala kao najosjetljivija; neriješena pitanja iz te oblasti onemogućavaju sredeње u zemlji, upravno, finansijsko, ekonomsko — onemogućavaju uspostavu parlamentarnog režima; nezadovoljstvo zbog neriješenih pitanja iz oblasti državnog uređenja stalno se nagomilava i zahvaća nove krajeve pa se manifestira u zahtjevima koji slabe zajednicu kao cjelinu. Da bi se mogao izraditi zajednički nacrt za preuređenje države, potrebno je da se sve opozicione grupe o tim pitanjima izjasne.⁶⁰ Ovim svojim gledištem Davidović se donekle približio gledištu koje je zastupao Maček: da se i prije prijelaza na parlamentarni režim pokrenu i raščiste državopravna pitanja. Dok je Maček više insistirao na konkretnijem sporazumu o tim pitanjima, Davidović je zastupao gledište da je potrebno izjašnjavanje u osnovnim linijama. Razlika je, nadalje, bila u tome što je Maček smatrao da je već i sam konkretan sporazum o državopravnim pitanjima dovoljan da bi se osiguralo skoro likvidiranje diktature i prešlo na parlamentarni režim, dok je Davidović smatrao da je najvažnije osigurati prijelaz u parlamentarni režim i da upravo u tom pravcu treba usmjeravati glavnu aktivnost opozicionih staranaka. Konkretna rješenja o državnom preuređenju postigla bi se u ustavotvornoj skupštini.

U spomenutim dokumentima Davidović dalje iznosi gledište demokrata o državnom preuređenju, zastupajući shvaćanja koja će demokrati zastupati o tom pitanju u suradnji s drugim opozicionim grupama.

U općem dijelu tih shvaćanja Davidović polazi od priznanja »kulturno-istorijskih posebnosti« Srba, Hrvata i Slovenaca. Organizacija državne zajednice treba upravo da pođe od priznanja tih posebnosti.⁶¹ U skladu s tim, organizacija državne zajednice mora biti izvedena po obrascu »složenih državnih organiza-

⁶⁰ »Potrebna su stoga sa svih strana iskrena izjašnjenja o uslovima za nesmetan razvoj narodnih delova, potrebna su isto tako iskrena izjašnjenja o onome što je neophodno za zdrav razvoj državne zajednice,« piše Davidović u januarskom pismu.

⁶¹ U pismu Aci Stanojeviću on piše: »Iz postojanja opredeljenih kulturno-istorijskih posebnosti srpskih, hrvatskih i slovenačkih sleduje da samo takovo unutrašnje uređenje ima moralno opravdanje kao i izgleda na trajanje koje je ustanovljeno iskrenim i pravednim sporazumom Srba, Hrvata i Slovenaca, tako da osigura uzajamno poverenje i ostvari jednakost i ravnopravnost. Pri tome se mora uvideti da nije po sredi traženje jednakosti i ravnopravnosti za pojedince kao državljane, nego baš za te posebnosti srpske, hrvatske i slovenačke.«

cija.«⁶² Priznanje o potrebi složene državne organizacije bio je jedan od kriterija koji je trebalo primijeniti pri razmatranju konkretnih rješenja o državnom preuređenju. Druga granica bila je priznanje o potrebi očuvanja državne cjeeline. Davidović je u januarskom pismu ovako formulira: »Zato se mora isključiti uređenje koje bi sklopom tih sastavnih jedinica ili njihovim pravnim ustanovama već u napred bilo protivno ideji duhovne solidarnosti zbog koje su Srbi, Hrvati i Slovenci stvorili jednu državu, ali naročito još, koje bi u današnjim tako složenim, privrednim i socijalnim uslovima života, onemogućile jednu jedinstvenu programsku privrednu politiku u zemlji i međunarodnoj zajednici.«⁶³

Konkretizirajući načelne misli o državnom uređenju, pozivajući se na načelo demokracije i svrsishodnosti funkcioniranja državne uprave, Davidović smatra da zemlja mora biti podijeljena u veće samoupravne oblasti »koje su prirodnim, saobraćajnim i ekonomskim uslovima i saživljenjem socijalnim upućene na tešnju suradnju«. Određujući nadležnost samoupravnih oblasti, on u januarskom pismu piše: »Svakom takvom kraju, socijalno osobeno izraženom a ekonomski razvijenom, samouprava treba da stvori puno narodno samoupravljanje (self-government) u krugu njegovih neposrednosti državnih interesa, na samom terenu njegove privredne delatnosti, sa izborom službenika, razmeravanjem terena i kontrolom izdataka u tom krugu poslova.« Ovu misao o samoupravnim oblastima Davidović je iznio već u svojoj bilješci od 2. septembra, a u januarskom pismu ju je nešto određenije izrazio, precizirajući da bi trebalo zemlju podijeliti na 7, 8 ili 9 samoupravnih oblasti, ali ih nije izričito naveo.

Princip samouprave imao bi zadatak da osigura materijalne interese u novom državnom uređenju. Ali »pored i iznad« takvog samoupravnog uređenja, koje se provodi kroz cijelu zemlju, »po sili našeg podvojenog života u prošlosti, naročito, po sili grešenja u sadašnjosti, razvila su se osećanja potrebe i za šira samovladanja, šira i prostorno i sadržajno« — piše Davidović u januarskom pismu. »Samovladanja« treba da osiguraju slobodan razvoj »kulturno-istorijskih posebnosti« Srba, Hrvata i Slovenaca.

»Samovladanja« bi bila formirana tako što bi se izvršilo spajanje dviju ili triju samoupravnih oblasti i njihovo povezivanje oko »velikih nacionalno-kulturnih centara« Beograda, Zagreba i Ljubljane. Davidović se, međutim, izjašnjava protiv trijalizma (»plemenskog rešenja«). I načelno protiv takvog rešenja, on ga još odbacuje zbog toga što smatra da nijedno rešenje na »plemenskoj« osnovi ne može osigurati razgraničenje koje ne bi nailazilo na ozbiljne prigovore. Zato on smatra da pored triju jedinica, okupljenih oko Ljubljane,

⁶² U vezi s ovim, on u pismu Aci Stanojeviću piše: »Stoga se kod nas nameće jedna složena državna organizacija, jer samo takova organizacija može u ovako kulturno i istorijski složenoj sredini omogućiti ravnopravno saživljenje Srba, Hrvata i Slovenaca. Dalja izgradnja nacarta o unutrašnjem uređenju sme se ostaviti naknadnom približavanju gledišta, ali kao polazno merilo ne može se izbeći nepokolebivo saznanje da se za naš slučaj moraju tražiti oblici van kruga ustanova kakve pruža jednostavna država.« Usp. i januarsko pismo.

⁶³ U pismu Aci Stanojeviću Davidović piše: »Isto je tako bezuslovna pretpostavka za saradnju u zajednici priznanje na drugoj strani: da samo ova zajednička država sa jednim parlamentom biranim od celokupnog naroda za poslove državne celine, može garantovati napredak moralnog i materijalnog života Srba, Hrvata i Slovenaca.« Usp. i bilješku od 2. IX 1932.

Zagreba i Beograda, treba formirati i četvrtu jedinicu »u prelaznoj zoni srpsko-hrvatskoj, u kojoj se nerazdvojno ukrštaju plemena, vere i kulturni uticaji«. Četvrta jedinica (»jugoslovenska Švajcarska«) imala bi dvostruki pozitivni zadatak, kako Davidović iznosi u januarskom pismu: time se otklanja opasnost »otsečnog i grubog teritorijalnog razgraničenja« Srba i Hrvata; drugo, četvrta jedinica sprečava organizaciju države isključivo na plemenskoj osnovi i oduzima državnom uređenju »plemensku isključivost«. ⁶⁴ U svom pismu Bosancima i Hercegovcima, decembra 1939, on ovome dodaje i nov razlog, privredni. ⁶⁵ Davidović ne ulazi u razmatranje granica samoupravnih oblasti i »samovladanja«, pa tako ne određuje ni opseg četvrte jedinice, ali je bilo jasno da on pri tom misli na Bosnu i Hercegovinu. ⁶⁶ Tek u pismu iz decembra 1939. on to izričito kaže, dodajući da uz Bosnu i Hercegovinu »prirodno ide i Južna Dalmacija«. Povezana s lukama južne Dalmacije, Bosna i Hercegovina bi, ističe on, bila osposobljena »za veliki promet dobara njenih sopstvenih i onih iz drugih krajeva koji bi preko njenih puteva i pruga tražili prođu u svetu.«

Ni u jednom od spomenutih dokumenata Davidović nije ulazio u razmatranje odnosa između samoupravnih oblasti i »samovladanja«, kao ni ovih prema državnoj cjelini. U januarskom pismu ograničava se samo na konstataciju da taj odnos proizlazi već iz opsega ovih najviših jedinica (samovladanja), iz njihova sastava i »dragocenog moralnog interesa« koji one predstavljaju i činjenice da novo državno uređenje mora biti izvedeno po obrascu složenih državnih organizacija. Davidovićeve granice za razgraničenje kompetencija (s jedne strane načelo složene države a s druge zahtjev za očuvanje državne cjeline) nisu dovoljno precizirane, ali nema sumnje da Davidovićeve formulacije izražavaju federalističko načelo. ⁶⁷ Sam Davidović izbjegava da za svoja shvaćanja upotrebljava izraz federalizam, ⁶⁸ već zbog toga što se sam pojam federalizma najrazličitije shvaćao. S druge strane, ovaj izraz namjerno se izbjegavao, jer je federalistička misao sebi tek krčila put u Srbiji i svako pozivanje na federalizam izazivalo je nepovjerenje i rezerviranost. Karakteristično je da su shvaćanja demokrata bila iznesena u formi jednog pisma šefa stranke, a ne u nekoj drugoj formi, u kojoj bi ona imala karakter zvaničnog gledišta stranke.

⁶⁴ »Na taj način, ovakvom podjelom najviših jedinica, razlika u poređenju sa trijalizmom ne pojavljuje se samo kao razlika u broju nego u principu,« piše Davidović u januarskom pismu.

⁶⁵ Predsednik Demokratske stranke Bosancima i Hercegovcima, Beograd, decembra 1939., mikrofilm u Institutu društvenih nauka.

⁶⁶ Osvrćući se na Davidovićevo pismo, M. Stojadinović piše Peri Vukotiću u Podgoricu: »Za Crnu Goru nije ništa rekao ali izgleda da smatra da bi se ona imala opredeliti da ide bilo uz Bosnu i Hercegovinu, bilo uz Srbiju.« (Zbirka Stojadinović, f-1, pismo od 14. II 1933.)

⁶⁷ Politika, br. 11421, 18. III 1940, govor B. Markovića na komemoraciji Lj. Davidoviću u Sarajevu.

⁶⁸ U razgovoru s dopisnikom lista Freie Stimmen Davidović je ukazao na evoluciju koja je u Srbiji izvršena u shvaćanjima o državnom uređenju. U osvrtu na Zagrebačke punktacije izrazio je solidarnost o potrebi jednakog položaja i suradnje triju naroda i dodao da formula za unutrašnje uređenje »treba tek da se pronade«. Na pitanje dopisnika da li to znači izjašnjavanje za federalizam, Davidović je odgovorio: »Ja namerno ne bih hteo da upotrebim ovaj izraz, pošto je i suviše neopredeljiv. Pod ovim izrazom može se zamišljati mnogo štošta.« (Freie Stimmen, 19. I 1933, CPB, IV, januar 1933, str. 317).

7. Dalji pokušaji oko izrade zajedničke izjave triju stranaka

Među svim opozicionim strankama postojala je načelna suglasnost o potrebi povratka na parlamentarni režim. Na tim pitanjima lako se mogao postići sporazum opozicionih stranaka, pogotovu ako se pri tom nije ulazilo u konkretnija pitanja. Međutim, čim se pokretalo pitanje državnog uređenja, svaki pokušaj i načelnog sporazuma razbijao se o različita gledišta među strankama. Ne samo u odnosima SDK i ostalih pet stranaka, već i u okviru tih stranaka, kao i u okviru opozicije u Srbiji. Na tim se pitanjima, po svoj prilici, razbio pokušaj izrade zajedničke izjave pet partija, kao što je zbog različitih gledišta među tri srbijanske opozicione stranke došlo do teškoća oko izrade njihove zajedničke izjave, na čemu se radilo od kraja decembra 1932. i u januaru 1933. Ovu situaciju dobro ilustrira M. Stojadinović u jednom pismu D. Miletiću, kojem piše: »U pogledu političke situacije videli ste da su se Hrvati opredelili odlučno za federaciju. Njima se pridružuje, nešto u blažoj formi, i g. Korošec. Samo je nama Srbima teško da se opredelimo za federativno uređenje države (pismo je pisano prije objavljivanja Davidovićeve pisma; *Lj. B.*), premda smo svi za široke narodne samouprave i protiv krutog centralizma. Tako još nije mogla da izade zajednička deklaracija celog opozicionog bloka.«⁶⁹ Na tim pitanjima, kao što će se vidjeti, razbili su se i novi pokušaji oko izrade zajedničke izjave triju stranaka.

I nakon objavljivanja Davidovićeve pisma nastavljeni su pokušaji da tri srbijanske opozicione stranke donesu zajedničku izjavu. Na zahtjev šefova triju stranaka bio je na početku februara izrađen jedan nacrt zajedničke izjave, koji su izradili M. Stojadinović, M. Grol i M. Gavrilović.⁷⁰ U tom nacrtu bilo je uglavnom rečeno ovo: tri stranke smatraju kao svoj prvi zadatak uspostavu parlamentarne vladavine i povratak »osnovnih prava čoveka« koja je šestojanuarski režim poništio; svjetska privredna kriza nije morala da se toliko odrazi na Jugoslaviju kao što je to bio slučaj. Ekonomsko-financijske teškoće pogodile su zemlju i »zbog nerazumne i nevešte politike svih vlada od 6. januara 1929. g. pa do danas«; izlaz iz ekonomsko-financijske krize i uspostava privredne ravnoteže, koja je poremećena najviše na štetu seljaštva, može se postići samo uz suradnju cijelog naroda, kroz parlamentarni režim.

U projektu o državnom preuređenju rečeno je: 1) sva pitanja državnog preuređenja treba da budu riješena na bazi sporazuma Srba, Hrvata i Slovenaca, zastupljenih preko političkih stranaka, koje na izborima dobiju većinu i povjerenje naroda; 2) usklađivanje svih posebnih gledišta o državnom uređenju može se postići samo u režimu slobode tj. poslije uspostave parlamentarne vladavine; 3) o načelima na kojima bi trebalo da se buduća organizacija države zasnije rečeno je: »Centralističko uređenje pokazalo se kao nemoguće da zadovolji narodne težnje i potrebe, jer je izazvalo potpuno nezadovoljstvo naroda, naročito posle 6. januara 1929. Zemlju treba organizovati tako da zdrave moralne i materijalne snage svih i svih delova naroda nađu svoje prirodne osnove za slobodno razvijanje, razvijanje države: preko njenog parlamenta, svih delova

⁶⁹ Zbirka Stojadinović, f-1, pismo od 11. I 1933. Miletić se tada nalazi u Ženevi.

⁷⁰ Zbirka Jovanović, 2. II 1933. Naknadno je dodano olovkom: »Tri Milana«, što se zacijelo odnosi na spomenutu trojicu političara.

narodnih: preko njihovih predstavništva, u kojima bi oni samostalno uređivali svoje potrebe.« Međutim, i te su formulacije bile neprihvatljive za radikale i oni su zahtijevali njihovo ublažavanje.⁷¹ Pošto je Aca Stanojević⁷² odbio da potpiše projekt »triju Milana« u njegovu prvobitnom obliku, prije svega zbog formulacija o državnom uređenju,⁷³ propao je pokušaj da se objavi zajednička izjava triju opozicionih stranaka.

Objavljivanje Davidovićeve pisma nije u početku omelo rad na izradi zajedničke izjave. Na prvom sastanku predstavnika triju stranaka, koji je održan nakon objavljivanja toga pisma, radikali i zemljoradnici nisu Davidovića zbog njega napadali. Tek na sastanku 9. februara, M. Trifunović i J. Jovanović zapali su Davidovića, i taj je napad izazvao oštro reagiranje Davidovića tako da se Blok našao pred raspadom.⁷⁴ Tome se pridružilo i odbijanje Ace Stanojevića da potpiše projekt »triju Milana«. U toj situaciji Stojadinović se zalaže za uklanjanje nesuglasica radi očuvanja Bloka. U spomenutom pismu M. Trifunoviću piše da se njih petorica, kojima je povjereno rukovođenje poslovima Radikalne stranke, moraju založiti za održanje Bloka, jer se inače izlažu opasnosti prigovora da nisu umjeli pravilno voditi stvar, tim više što se i sam Aca Stanojević

⁷¹ Na jednom primjerku toga projekta, na kojem je pod datumom 3. II 1933. dodano: »predlog Trifunovića«, precrtan je dio teksta i dodane su nove formulacije. Izmijenjeni tekst glasi: »Zemlju treba organizovati tako da zdrave moralne i materijalne snage zemlje i svih krajeva nađu svoje prirodne osnove za slobodno razvijanje, razvijanje države: preko njenog parlamenta, a ostalih krajeva: preko njihovih predstavništva, u kojima bi oni samostalno uređivali svoje potrebe samoupravnih krajeva.« U jednom pismu Miši Trifunoviću, u kojem se osvrće na poremećene odnose među trima strankama u povodu Davidovićeve pisma i nesuglasica oko spomenutog projekta, Stojadinović piše: »te smo pogrešili, što tražimo još neke izmene, potpuno izlišne po mome mišljenju. (Onu rečenicu što smo rekli da brišemo, može da potpiše mirno i g. Milan Srškić; tada predsjednik vlade! Lj. B.), jer je i ona za jedan državni parlament i za predstavništva krajeva, što bi on rekao banovina.« (Zbirka Stojadinović, f-1, pismo od 10. II 1933.)

⁷² Aca Stanojević boravio je u to vrijeme u Knjaževcu. Poslovima stranke rukovodila su petorica članova Glavnog odbora, među kojima Stojadinović i Trifunović. Za sva pitanja oni su se obraćali Aci Stanojeviću zbog odobrenja. U komunikacijama s drugim opozicionim strankama naročito je bio aktivan Stojadinović. U više navrata Aca Stanojević je odbijao različite prijedloge o kojima je Stojadinović postizavao sporazum s demokratima i zemljoradnicima.

⁷³ Osvrćući se na ovo, Davidović piše u spomenutom pismu Aci Stanojeviću: »Kad je taj nacrt, na kome je u Vaše ime najaktivnije saradivao g. Stojadinović, iznet pred vaš Glavni odbor, Vi ste u nacrt uneli izmene koje baš u najbitnijem od dodirnutih predmeta, o unutrašnjem uređenju države, oduzimaju predloženom nacrtu i onoliko stvarnog izjašnjavanja koliko je prvobitni tekst sadržavao. Pošto je na taj način predlog izgubio smisao, nije više vredelo ni usvajati ga.« (V. i pismo Stojadinovića Trifunoviću, kao nap. 7. Vid. Ivan Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, Buenos Aires 1961, 224—226. Meštrović donosi razgovor s Lj. Davidovićem koji mu je izjavio da je pored teškoća u vezi s preuređenjem države između Davidovića i J. Jovanovića s jedne i Ace Stanojevića s druge strane bilo sporno i to što su ova dvojica smatrali da se zajednička izjava istodobno objavi u zemlji i u inostranstvu, dok je Aca bio protiv objavljivanja izjave u inostranstvu i smatrao da kralja treba upozoriti na objavljivanje izjave.)

⁷⁴ Na poledini spomenutog Budisavljevićeve pisma (kao nap. 51) J. Jovanović je zabilježio: »I posle ovoga pisma i naročito priloga njegova, g. Davidović je raskinuo sporazum sa t. zv. Blokom.« Prema Vlajićevoj izjavi Stojadinoviću Davidović ovaj svoj postupak nije smatrao kao raskidanje Bloka. (Pismo Stojadinovića Trifunoviću, kao nap. 71.)

u jednom pismu zalaže za očuvanje Bloka. Stojadinović zato predlaže da se ne insistira na mijenjanju formulacija u projektu »triju Milana«, koje se odnose na državno uređenje. On smatra da Trifunović nije imao pravo što je napao Davidovića zbog njegova januarskog pisma, jer ono, kako Stojadinović piše, nije isto što i »punktacije« jedne stranke, ni po formi ni po sadržini. Ako se prešlo preko Korošćevih i Spahinih punktacija, želeći njihovo uključivanje u blok pet stranaka, nije bilo razloga upućivati prigovore ni Davidoviću zbog njegova pisma, odnosno, ako se te prigovore htjelo uputiti, trebalo je to učiniti na prvom zajedničkom sastanku, a ne naknadno, kao što su to učinili J. Jovanović i M. Trifunović — zaključuje Stojadinović. Kao konkretnu mjeru u toj situaciji Stojadinović sugerira Trifunoviću da se Aci Stanojeviću, u ime petorice koja rukovodi poslovima stranke, pošalje pismo s obavještenjem da bez rezerve dâ potpis na projekt »triju Milana«, u kojem bi slučaju postojalo pedeset posto vjerojatnosti da će se Blok očuvati, ili će postotak vjerojatnosti pasti na nulu ako Aca bude i dalje insistirao na svojim ogradama prema tom projektu. Izražavajući uvjerenje da će Aca taj tekst potpisati, Stojadinović sugerira Trifunoviću da u tom slučaju sazove sastanak šefova triju stranaka i podnese im tekst s Acinim potpisom, pa ako demokrati i zemljoradnici odbiju da to potpišu, krivicu za propast Bloka ne bi snosili radikali. Ne vidi se da li je taj korak kod Ace Stanojevića doista poduzet. Nesporazum između J. Jovanovića, M. Trifunovića i Lj. Davidovića bio je uklonjen i smatralo se da Blok i dalje postoji.⁷⁵

Pošto je i taj pokušaj da se izda zajednička izjava propao, ostalo je da svaka partija izda svoju zasebnu izjavu. U spomenutom pismu Aci Stanojeviću Stojadinović smatra da je najbolje ako i radikali izdaju zasebnu izjavu i dodaje: »I g. Davidović nema sada ništa protiv, da mi damo zasebno svoje mišljenje, u toliko pre što se on izjasnio za federaciju, a mi nismo istog mišljenja.« U svojoj korespondenciji Stojadinović nagovještava skoro objavljivanje radikalnih punktacija.⁷⁶ Stvarni razlog što do zajedničke izjave triju stranaka nije došlo bio je, kao što se vidjelo, u tome što njihovo vodstvo nije moglo da se složi o sadržaju izjave. Stojadinović, naprotiv, nastoji da to objasni namjernim odustajanjem od prvobitne zamisli o zajedničkoj izjavi, da se time ne bi dobio utisak kako tri srbijanske opozicione stranke stvaraju zaseban »srpski blok« i »antihrvatski front«.⁷⁷

8. Stav Zemljoradničke stranke

Vodstvo Zemljoradničke stranke nije se javno izjašnjavalo u povodu Zagrebačkih punktacija.⁷⁸ Teško je zasad utvrditi sve razloge koji su utjecali na takvo držanje vodstva Zemljoradničke stranke, u vrijeme kada su sve opozicione stranke iznosile svoja gledišta. Svakako da je razloga bilo više. Sama stranka bila je opterećena unutrašnjim sukobima pa je vjerojatno da je takva situacija u stranci jedan od važnih razloga što nikakva izjava Zemljoradničke stran-

⁷⁵ Zbirka Stojadinović, f-1, Stojadinovićevo pismo Aci Stanojeviću, od 15. II 1933.

⁷⁶ Isto, pismo B. Pelešu 14. II 1933. i pismo Budisavljeviću, 14. II 1933.

⁷⁷ Isto; kao nap. 75.

⁷⁸ V. Zagrebačke punktacije, 350.

ke nije izdata. U uvjetima podvojenih mišljenja teško je bilo izraditi gledište koje bi bilo prihvatljivo za sve grupacije u stranci. Eventualna izjava mogla bi da neslaganja još više produbi. Vjerojatno je da je otpor jednoj javnoj izjavi protiv režima dolazio i od onih koji su smatrali da takva izjava ne bi bila oportuna zbog odnosa s dvorom. Tako je, po svoj prilici, glavni razlog što zemljoradnici nisu javno iznijeli svoje gledište bio u tome što nije moglo da se formulira mišljenje koje bi podjednako zadovoljilo različita shvaćanja u stranci, druge srbijanske opozicione stranke, dvor i Seljačko-demokratsku koaliciju. Na osnovu nekih drugih podataka može se djelomično ocijeniti gledište zemljoradnika prema državnom uređenju, što je bilo osnovno pitanje u rezoluciji SDK.

Zemljoradnici su, kao i druge dvije srbijanske opozicione stranke, iznosili prigovore naročito na ton Zagrebačkih punktacija i s obzirom na korist koju je režim iz njih izvukao za obrazloženje stava prema opoziciji i nastavak do tadašnjega političkog kursa. U razgovoru s don Vinkom Brajevićem, potkraj januara 1933, pored nezadovoljstva koje je izrazio prema rezoluciji SDK, J. Jovanović je izrazio mišljenje da rezolucija ipak može poslužiti kao osnova za razgovore. On je naročito bio nezadovoljan zbog onih formulacija koje su se odnosile na srbijansku hegemoniju. Jovanović se izjašnjavao protiv Punktacija ukoliko su one bile protiv narodnog jedinstva. Njegova želja bila je da Zemljoradnička stranka u Srbiji dobije većinu i s Hrvatima povede pregovore o sporazumu.⁷⁹

Evolucija u shvaćanjima o državnom uređenju zahvatila je u to vrijeme i Zemljoradničku stranku. Iz raspoloživih podataka ne može se zasad ova evolucija potpunije sagledati, ali je evidentno da je federalistička misao dobivala sve više maha. Na sastanku šireg vodstva Zemljoradničke stranke 6. XI 1932 (dakle, još prije objavljivanja Zagrebačkih punktacija) veći broj govornika izjašnjavao se za prihvaćanje federalizma, mada se sadržaj tog pojma očito nije podjednako shvaćao.⁸⁰

Federalističkom mišlju bio je zaokupljen i sam J. Jovanović. To se vidi iz jedne njegove bilješke na poleđini elaborata Dragoljuba Jovanovića, iz aprila 1932, u kojem ovaj, pored ostalog, razmatra i pitanje državnog uređenja. J. Jovanović je nešto kasnije, septembra 1932, zabilježio da se slaže s onim dijelom elaborata koji govori o političkim pitanjima i državnom uređenju, da se slaže, ako se država podijeli na »četiri oblasti«. To su: 1) Srbija (s Vojvodinom, Srijemom, Makedonijom — »Južna Srbija« —, dio tzv. nove Crne Gore, Peć i Sandžak); 2) Bosna i Hercegovina s tzv. starom Crnom Gorom, Katunskom i Riječkom nahijom, Dubrovnikom, Kotorom, do Makarske; 3) Hrvatska (Savska

⁷⁹ Ovako je don Vinko Brajević prenio svoje utiske o razgovoru s J. Jovanovićem A. Trumbiću. (Kao nap. 44.)

⁸⁰ Radi ilustracije donosim izvod iz diskusije, prema zapisniku sa tog sastanka: V. Lazić: »Uređenje države na bazi širokih autonomija — federacija. Nezgodno je da mi pokrećemo to pitanje. [...] Za pitanje monarhije i republ. (ike), kao i federacije da se ne forsira.« Momčilo Simić: »Za federalizam otvoreno i javno i da to bude jedna od parola.« Živojin Đermanović: »Protiv centralizma — za federalizam u odnosu prema Hrvatima. Za otvorenu federaciju.« Dr Radoje Mijušković: »Za samouprave, decentralizaciju, za federaciju, široke samouprave.« (Kao nap. 13.)

i Primorska banovina); 4) Slovenija (Dravska banovina). U pogledu kompetencija J. Jovanović bilježi: »Kompetencije za svaku odvojeno ili sporazumno. Osnova federalna ali temelj celokupnost države priznate ugovorima o miru.«⁸¹

9. Stav ljevice Zemljoradničke stranke (grupe oko D. Jovanovića)

U vrijeme kad su objavljene Zagrebačke punktacije, D. Jovanović, Pera Popović i Jefto Pavić, pripadnici zemljoradničke ljevice, nalazili su se na izdržavanju kazne u S. Mitrovici. Pošto su se upoznali sa Zagrebačkim punktacijama, Dragoljub Jovanović napisao je odgovor na njih, u kojem je bio sadržan stav ove grupe prema pitanjima koja su u Zagrebačkim punktacijama iznesena. Nakon što su se ova trojica suglasila sa sadržajem odgovora, on je bio pokazan J. Jelašiću (HSS), koji se također nalazio na izdržavanju kazne. Jelašić je s odobravanjem tekst primio. Istodobno su i ljevičari Zemljoradničke stranke, koji su se nalazili na slobodi, pripremili odgovor na Zagrebačke punktacije; taj je odgovor napisao Miloš Milošević. Dragoljubu Jovanoviću je taj tekst tajno dostavljen u zatvor (preko njegove žene). Miloševićev tekst pokazan je Jelašiću i on mu je dao prednost pred Jovanovićevim tekstom. Tako je bio objavljen Miloševićev tekst.⁸² U tom tekstu, koji je bio više namijenjen javnosti, izražena je solidarnost sa SDK, iznesena kritika šestojanuarskog režima i dano objašnjenje Zagrebačkih punktacija. Izražena je suglasnost i s onim dijelom Punktacija koji se odnosio na pitanja državnog uređenja i istaknuto da se taj problem može riješiti samo na bazi federativne organizacije državne zajednice.⁸³

Potpunija shvaćanja grupe oko Dragoljuba Jovanovića o državnom uređenju i drugim pitanjima bila su iznesena u elaboratu: »Zadaci nove vlasti«, koji je početkom 1932. izradio Dragoljub Jovanović. Zbog širenja toga elaborata i drugih letaka, nekoliko ljevičara, s Dragoljubom Jovanovićem, bilo je u septembru 1932. izvedeno pred sud i kažnjeno zatvorom. Ovdje će se prema tom elaboratu dati pregled shvaćanja D. Jovanovića o državnom uređenju.

U »Zadacima nove vlasti« prihvaćena je i razrađena federalistička koncepcija. Prema elaboratu, država se dijeli na tri »velike zemlje«, »koje predstavljaju nacionalne, kulturne i ekonomske celine«. Tri »glavne zemlje« su srpska, hrvatska i slovenačka, prema trima narodima. U okviru ovih triju zemalja okupljaju se pojedine pokrajine »prema slobodno izraženoj volji pojedinih zainteresovanih krajeva, a s obzirom na narodno-istorijske tradicije, geografske i ekonomske pogodnosti«. Pored ovih triju zemalja, i druge velike pokrajine, ako to žele i izjasne se plebiscitom, a u dogovoru s trima glavnim zemljama, mogu se konstituirati kao posebne zemlje. Unutar svake zemlje postoji općinska i kotarska samouprava.

U razgraničenju kompetencija polazi se od gledišta da ekonomski život mora biti organiziran i usmjeravan po jedinstvenom planu za cijelu državu,

⁸¹ Zbirka Jovanović.

⁸² Izjava dr. Dragoljuba Jovanovića autoru, 9. I 1963.

⁸³ V. Zagrebačke punktacije, 350—1. Postoje dvije verzije toga proglasa: jedna koja je objavljena u Srbiji i druga koja je objavljena u Hrvatskoj, s izvjesnim razlikama u tekstu. U radu o Zagrebačkim punktacijama raspolagao sam ovom drugom verzijom. Jedan primjerak prve verzije nalazi se kod dra Dragoljuba Jovanovića.

dok se veća sloboda pojedinim jedinicama ostavlja u političkim i kulturnim pitanjima. Za cijelu državu postoji centralni parlament, biran neposrednim glasanjem na cijelom državnom teritoriju. U nadležnost centralnog parlamenta i središnje državne vlade ulaze poslovi: odbrana, spoljni poslovi, trgovinska politika, zajednički saobraćaj i financije, usmjeravanje i izvođenje općega privrednog plana. Svaka zemlja ima svoj sabor koji donosi zakone u poslovima koji su povjereni zemaljskim vladama. U nadležnost sabora i zemaljske vlade idu: prosvjeta, sudstvo, javna sigurnost, saobraćaj (ukoliko nije zajednički), zdravstvo, socijalno osiguranje i dr. Središnja vlada ima pri zemaljskim vladama svoje delegacije za poslove: provođenje privrednog plana, saobraćaj, financije i vojne poslove. Glavne smjernice za izvođenje privrednog plana daje središnja vlada, a zemaljske ga vlade izvode prema svojim posebnim prilikama. Glavni provodnici privrednog plana jesu kotarevi, koji u toj oblasti rade prema neposrednim uputstvima privrednog ministarstva pri središnjoj državnoj vladi. Zbog toga kotarevi imaju prvenstveno ekonomski karakter i čvršće su povezani sa središnjom državnom vladom.

»Nova vlast«, kako je zamišljena u ovom elaboratu, ima prije svega ekonomski karakter i zadatak da rješava privredna pitanja. Ali prije nego se prijeđe na rješavanje tih pitanja potrebno je da se riješe politička pitanja: 1) uklanjanje diktature i 2) preuređenje države.⁸⁴

10. Pismo Ace Stanojevića

I među samim radikalima u opoziciji postojala su različita gledišta kako o praktičnoj politici stranke u tim uvjetima, tako i o pitanju državnog uređenja. Nesuglasice oko pitanja državnog uređenja izbile su između Glavnog odbora Radikalne stranke i dijela vođovodanskih radikala u opoziciji. Ovi su se u tzv. Novosadskoj rezoluciji izjasnili za novo državno uređenje u kojem bi Vojvodina sa Srijemom imala isti položaj kao i druge pokrajine.⁸⁵ Ova je zasebna akcija vođovodanskih radikala iz dva razloga nepovoljno primljena od strane Glavnog odbora: prvo, zato jer je ona bila u protivnosti s nastojanjima Glavnog odbora da se očuva jedinstvo radikala u opoziciji;⁸⁶ drugo, zbog stavova koji su u rezoluciji zastupani. Glavni odbor bio je suglasan s osudom režima koja je ondje iznesena, ali je bio protivan težnjama za izdvajanje Vojvodine kao posebne jedinice.⁸⁷ Iz tog razloga, protiv Novosadske rezolucije bili su i demokrati i zemljoradnici.⁸⁸

⁸⁴ Zbirka Jovanović, Zadaci nove vlasti, str. 6—10. U martu mjesecu 1932. Dragoljub Jovanović je taj elaborat pokazao Mačeku koji je predložio Jovanoviću da ga pokaže i Budaku. Kad ga je Budak pročitao, primijetio je: »Interesantno, Srbijanac ne može bez centralizma, kad se odriče političkog, insistira na privrednom centralizmu.« (Kao nap. 82.)

⁸⁵ Zagrebačke punktacije, 344—345.

⁸⁶ U pismu S. Tapavici Stojadinović piše: »Ja bih vas molio da g. Joca Lalošević i svi naši tamošnji prijatelji uvidite da danas nije vreme za rasparčavanje snaga, već za pravljenje jednog fronta prema glavnom cilju. Smešno je da se mi sada svađamo oko budućeg uređenja države, a ostavljamo po strani ond što je glavno: borba za slobodu.« (Zbirka Stojadinović, f-1, pismo od 22. II 1933.).

⁸⁷ Pesti Hirlap (4. I 1933, CPB, IV, januar 1933, str. 86) piše o sastanku Glavnog odbora koji se u tom smislu izjasnio o Novosadskoj rezoluciji.

⁸⁸ Kao nap. 44.

Glavni odbor došao je u sukob i s dr Lazom Markovićem.⁸⁹ U jednoj izjavi stranoj štampi, on je govorio o pogledima Radikalne stranke na sporazum u vezi s državnim uređenjem. Povodom ove Markovićeve izjave, Glavni odbor je dao Havasovoj agenciji izjavu da L. Marković nije ovlašten davati izjave u ime Radikalne stranke o pitanjima budućeg uređenja države. Izjave koje je on dao »ne predstavljaju ništa drugo nego njegovo lično mišljenje i jednu tešku povredu partijske discipline«.⁹⁰

Sredinom aprila 1933. bilo je objavljeno pismo Ace Stanojevića. Ono je imalo zadatak da objasni gledište Glavnog odbora prema političkim, privrednim i državno-pravnim pitanjima i da u isto vrijeme bude odgovor na različita shvaćanja koja su postojala među radikalima u opoziciji. Stanojevićevo pismo predstavlja nešto izmijenjeni projekt »triju Milana«. Izmjene su unesene u one formulacije na koje su radikali stavljali primjedbe kad je taj projekt trebalo da bude zajednička izjava triju stranaka. Ove izmjene odnosile su se uglavnom na formulacije o državnom uređenju. U Stanojevićevu pismu glasi taj dio: »Odnosno državnog uređenja centralizam se pokazao kao nemoguć da zadovolji narodne težnje i potrebe. To se videlo naročito posle 6. januara 1929. godine. Taj sistem mora da bude napušten. Zemlju treba organizovati tako, da zdrave moralne i materijalne snage kako celine, tako i svih krajeva, nađu svoje prirodne osnove za slobodno razvijanje, razvijanje države: preko njenog parlamenta, ostalih krajeva: preko njihovih predstavništava, u kojima bi oni uređivali svoje potrebe.«⁹¹

Iz tih formulacija proizlazi da su radikali zastupali unitarističku koncepciju s decentralizacijom državne vlasti kroz samouprave. Međutim, radikali nisu tada javno iznosili gledište o tome na koji način bi bila izvedena podjela zemlje na samoupravne jedinice i kakve bi bile njihove kompetencije. U tom je smislu zanimljiv jedan razgovor Miše Trifunovića s don Vinkom Brajevićem. Trifunović je izjavio da su radikali i protiv konfederacije i protiv federacije, ali s obzirom na neuspjeh centralizma, oni se izjašnjavaju za široke samouprave. Radikali su protiv financijske samostalnosti samoupravnih jedinica, jer bi to, po njihovu shvaćanju — izjavio je Trifunović — značilo federalizam. Samoupravnim jedinicama ustupili bi se npr. neposredni porezi. Svaka samoupravna jedinica imala bi svoju zakonodavnu i izvršnu vlast za poslove koji se prenose u nadležnost samoupravnih jedinica. Hrvatska bi u tom sklopu imala nešto povoljniji položaj nego druge samoupravne jedinice. Nosilac zakonodavne vlasti je sabor, a ban je šef izvršne vlasti za samoupravne poslove. Bana postavlja kralj između trojice kandidata koje predloži sabor. Kralj, naprotiv, ne bi imao pravo da smjenjuje bana, već to pravo zadržava sabor i to samo u slučaju ako većina izglasa banu nepovjerenje. Ova privilegija ne bi se odnosila na druge samoupravne jedinice.⁹² Taj podatak svakako treba primiti s rezervom jer je teško reći koliko je ovo mišljenje Trifunovića bilo i zvanično gledište stranke, iako je on u razgovoru ovo mišljenje prikazao kao načelno stanovište Radikalne stranke.

⁸⁹ Stojadinović piše D. Miletiću da je Laza Marković »vrdnuo nam u stranu. Mi smo se ogradili od njega i njegovog lista, koji izdaje u Beogradu a koji Vam je možda poznat.« (Zbirka Stojadinović, f-1, pismo od 27. III 1933.)

⁹⁰ Zbirka Krizman, prijepis.

⁹¹ Usp. str. 34, naročito nap. 71; Zagrebačke punktacije, 349—350.

⁹² Kao nap. 44.

Tako su, dakle, od triju srbijanskih opozicionih stranaka samo radikali otvoreno i dosljedno zastupali unitarističku koncepciju. Međutim, i njihova shvaćanja o državnom uređenju doživjela su evoluciju, prvenstveno pod dojmom negativnih iskustava sa šestojanuarskim režimom. I radikali su priznali neuspjeh centralističkog sistema i kao rezultat toga izjasnili se za široke samouprave, ali protiv složene države.

11. Držanje srbijanskih opozicionih stranaka u povodu suđenja V. Mačeku

Izjave opozicionih partija bile su jasan znak da je šestojanuarski režim doživio neuspjeh i općenitu osudu u cijeloj zemlji. Bez obzira na sve razlike u gledištima opozicionih stranaka, sve su one bile suglasne u osudi šestojanuarskog režima i zahtijevale njegovu likvidaciju, prijelaz na parlamentarni režim i promjenu državnog uređenja. Nakon četiri godine upornog izvođenja šestojanuarskog programa, takva osuda režima bila je dovoljna indikacija da je šestojanuarski program osuđen na neuspjeh. Ali one snage koje su nosile šestojanuarski režim nisu se mirile s takvom sudbinom. Kao odgovor na plimu osude koja je dolazila od strane opozicije u cijeloj zemlji režim je uzvratilo grčevitim pokušajima da se i dalje nastavi s političkim pravcem koji je inauguriran 6. januara. Da bi se ugušila dalja aktivnost opozicionih stranaka, koja je bila najavljena u njihovim izjavama protiv režima, poduzete su mjere protiv njihova vodstva. Režim je, međutim, svijesno izbjegavao da se javno obračunava s cijelom opozicijom u zemlji. Javno razračunavanje s izjavama svih opozicionih partija nije režimu konveniralo već i zato što bi te izjave dobile publicitet iz kog bi se jasno vidjelo kako je režim doživio općenitu osudu. Zato se protiv srbijanskih opozicionih stranaka, protiv JMO i vojvođanske opozicije poduzimaju samo policijske mjere i nastoji onemogućiti da njihove izjave dobiju publicitet. Vlada je otpočela javni obračun samo protiv Slovenske ljudske stranke i Seljačko-dem. koalicije. Korošec i druge ličnosti iz vodstva SLS bili su konfinirani. Potkraj januara 1933. konfiniran je i Maček, a zatim je protiv njega pokrenut krivični postupak i on je na kraju aprila 1933. osuđen na tri godine zatvora. Javno razračunavanje sa Zagrebačkim i Ljubljanskim punktacijama bilo je režimu potrebno da bi ukazao na tobožnju opasnost razbijanja države, kako bi se u tome našlo opravdanje za produžavanje politike u duhu šestojanuarskog programa. Tako je režim želio da iz osude koju su izrekle opozicione partije izvuče koristi. Željelo se dokazati da je samo unitarističko uređenje i šestojanuarsko integralno jugoslavenstvo jedina garancija za opstanak države. Pravi smisao osude Mačeka i nije bio u tobožnjoj opasnosti zbog separatističke politike SDK nego prije svega u nastojanju režima da suzbije sve one tendencije koje su dovodile u pitanje njegov opstanak. Utoliko je proces protiv Mačeka bio u stvari proces protiv cijele opozicije. Na osudu opozicije režim je odgovorio čvrstom namjerom da i dalje nastavi s izvođenjem šestojanuarskog programa. Nema sumnje da je i opozicija u Srbiji davala takvo šire značenje krivičnom postupku protiv Mačeka. Međutim, i tom prilikom došle su do izražaja nesuglasice kojima su bili opterećeni odnosi među trima opozicionim strankama u Srbiji.

U povodu konfinacije Korošca i drugih ličnosti iz SLS, hapšenja Mačeka, policijskog kažnjavanja Spahe i ličnosti iz drugih stranaka, tri opozicione stranke u Srbiji izdale su zajedničku izjavu. One u njoj protestuju protiv vladinih mjera u kojima »vide najavljenju borbu Vlade protiv političkih ideja, koje internirani i pohapšeni šefovi partija zastupaju u pogledu državnog uređenja« i izražavaju svoju solidarnost »sa svim drugim opozicionim strankama u borbi protiv današnjeg režima« smatrajući da se različita gledišta po pitanjima državnog uređenja mogu približiti i izjednačiti samo u slobodi i slobodnoj razmjeni mišljenja.⁹³ Ova izjava triju stranaka, pored ostalog, trebalo je i da u javnosti i pred režimom potvrdi njihovu solidarnost.⁹⁴

Kada je sredinom marta protiv Mačeka pokrenut krivični postupak, Davidović je predložio da tri srbijanske opozicione stranke ulože zajednički »protest obimnijeg zamaha«. Predstavnici triju stranaka (radikale je zastupao M. Stojadinović) izradili su tekst zajedničke izjave.⁹⁵ U izjavi je, osim osude režima, istaknuta i osuda postojećega državnog uređenja. J. Jovanović i Lj. Davidović složili su se s ovom izjavom i dali svoje potpise. Aca Stanojević odbio je da ovu izjavu potpiše. Mjesto toga teksta radikali su podnijeli protuprijedlog. Taj radikalski protuprijedlog »umesto da istakne ono što je u trenutku krivičnih progona zbog izjava o unutrašnjem uređenju bilo odlučujuće a to je: da su sve narodne stranke saglasne o odbijanju današnje unutrašnje organizacije države, zadržao se na opštoj osudi vladinog rada«, kako je kasnije Davidović pisao Aci Stanojeviću u vezi s radikalskim protuprijedlogom. Davidović i Jovanović odbili su da ovaj tekst prihvate. U pismu Trifunoviću, Davidović je sugerirao da se nastavi rad na donošenju izjave u smislu prethodnog nacрта, ali na te sugestije nije dobio odgovora.⁹⁶

U zajedničkoj izjavi triju stranaka uoči glavnog pretresa rečeno je da krivični postupak protiv Mačeka znači »jedno novo nasilje u nizu nasilja što ih ovaj nenarodni režim vrši nad celim narodom«. Izvođenjem Mačeka na optuženičku klupu, kaže se dalje, režim želi da stvori još veći jaz između Srba i Hrvata i oteža rješavanje onih pitanja koja se mogu rješavati samo sporazumom i slobodnom voljom naroda. Predstavnici triju stranaka »osuđuju progonošenje slobodnog izražavanja mišljenja o načinu na koji Hrvati gledaju na svoj položaj i razvoj u državi, državi koja mora biti osnovana na slobodi, jednakosti i ravnopravnosti.« Na kraju izjave se konstatira da režim ovim svojim postupkom »pogađa bitne interese države i ugrožava budućnost naroda«.⁹⁷ Ne

⁹³ Zbirka Jovanović, 13. II 1933. Glavni odbor Radikalne stranke jednoglasno je donio odluku o toj izjavi i čini se da je Aca o tekstu obaviješten tek pošto je izjava bila objavljena. (Zbirka Stojadinović, pismo Stojadinovića Aci Stanojeviću, 15. II 1933.)

⁹⁴ Stojadinović piše Aci Stanojeviću da su nesuglasice u Bloku riješene i konstatira da Blok i dalje postoji. »Da bi se to manifestovalo, izdat je ovaj komunike zbog interniranja i hapšenja narodnih prvaka. [...] U koliko su Vladini krugovi likovali, kada su čuli, da se blok raspao, u toliko su sada pokunjeni.« (Isto.)

⁹⁵ U zbirci Jovanović nalazi se tekst jedne izjave na kojem je naknadno dodano: »Projekat 19. III 1933«. Taj tekst odnosi se samo na Mačeka, dok Davidović govori o protestu koji bi se odnosio i na slučaj Mačeka i na slučaj Korošca. Vjerojatnije je da se izjava imala odnositi samo na Mačeka, jer protiv Korošca nije bio pokrenut krivični postupak, već je on bio samo konfiniran.

⁹⁶ Pismo Davidovića Aci Stanojeviću.

⁹⁷ Zbirka Stojadinović, f-3, izjava od 23. IV 1933.

može se utvrditi kakav je stav prema ovoj izjavi zazuzimao lično Aca Stanojević, ali je ona za njega mogla biti prihvatljiva već i stoga što nije pokretala pitanje državnog uređenja, kao što je to bio slučaj s projektovanom izjavom iz sredine marta.

Kada je presuda Mačeku bila izrečena, Davidović je smatrao, da je to pogodna prilika »za jedan širokogrudni akt saučestvovanja sa progonjenim vođom Hrvata« — kako je kasnije pisao Aci Stanojeviću. Davidović ističe da se Maček u toku glavnog pretresa odlučno izjašnjavao za sporazum, iako je bio svjestan da će takvim držanjem izazvati negodovanje razdraženoga javnog mnijenja u Hrvatskoj. Sam način kako je proces vođen, konstatira Davidović, bio je sračunat na to da se Maček navede na izjave koje bi omele rad na sporazumu za okupljanje svih opozicionih stranaka. Izjava solidarnosti srbijanskih stranaka s Mačekom bila bi povoljno primljena u Hrvatskoj i pridonijela bi poslu na okupljanju opozicionih partija, zaključuje Davidović. Davidovićev prijedlog da se izda izjava u gornjem smislu, radikali su odbili. Mjesto takve izjave, oni su predlagali jedan komunike u kojem bi se o Mačekovoj presudi govorilo zajedno s kritikom nekih drugih vladinih akcija. Smatrajući da bi takav komunike bio nepovoljno primljen u Hrvatskoj, Davidović je prijedlog radikala odbio.⁹⁸

U vrijeme glavnog pretresa Mačeku, predstavnici SDK došli su u dodir s predstavnicima triju opozicionih stranaka u Srbiji. Tom prilikom bilo je dogovoreno da će te tri stranke izdati zajedničku izjavu u kojoj će biti rečeno da je u procesu protiv Mačeka utvrđeno kako nije tačno tvrđenje režima da je diktatura uvedena i da se dalje produžava zbog toga jer su Hrvati protiv države pa državu treba, makar i silom, braniti od Hrvata. Međutim, ova izjava nije bila donesena.⁹⁹

12. Odnosi SDK i srbijanskih opozicionih stranaka poslije presude Mačeku

Nakon oktroiranog ustava, režim je uspio da preko Skupštine, Senata i vladine stranke pridobije i jedan dio pristalica opozicionih stranaka, naročito lokalnih stranačkih prvaka. Preko ovih polumjera parlamentarno-političkog života režim je uspio da se donekle stabilizira i da uspori proces svoje likvidacije. Sve više se stvarao utisak o tome da će se režim na tim osnovama stabilizirati i na duže vrijeme. U takvim uvjetima nije se sagledavala mogućnost skorog dolaska opozicije na vlast. Kod jednog dijela vodstva opozicionih stranaka javlja se mišljenje da se prema režimu ne treba negativno odnositi kao u vrijeme kada je on imao i otvorenu apsolutističku formu. Sve više se u redovima opozicije širi uvjerenje da stranke treba da se prilagode novim uvjetima koji su stvoreni nakon oktroiranog Ustava, tim više što su propali svi zahtjevi i pokušaji opozicije da se obračun sa šestojanuarskim režimom izvrši otvorenije i brže. Ovo mišljenje pojavljivalo se i zbog neuspjeha da se postigne sporazum opozicionih grupa za zajednički nastup prema režimu. Već nakon donošenja ustava, a naročito od početka 1933, raširilo se među opozicionim strankama mišljenje

⁹⁸ Davidovićevo pismo Aci Stanojeviću.

⁹⁹ Pismo dra S. Budisavljevića 7. VII 1933. M. Stojadinoviću. Zahvaljujem dru Budisavljeviću koji mi je ustupio kopiju toga pisma.

o potrebi da se stranke registriraju i vodi legalna borba protiv režima. To se shvaćanje pojavljivalo gotovo u svim opozicionim strankama, u različitim oblicima, u različitom intenzitetu i sa različitim pobudama.

Tendencije za registraciju stranke najjače su se manifestirale među radikalima. »Trebalo bi prijaviti našu stranku ili ne«, piše Stojadinović J. Tavčaru, »to je danas najkrupnije i najvažnije pitanje od sudbonosnog značaja za dalju budućnost kako same stranke, tako i nas kao političkih ljudi.« Karakteristično je dalje Stojadinovićevo mišljenje, koje nesumnjivo nije bilo samo njegovo, da Radikalna stranka »kao najveća i sa najjačim političkim ljudima u svojoj sredini, treba da preuzme vodeću ulogu kod celokupne opozicije«. Stojadinović smatra da bi trebalo da Radikalna stranka uputi poziv svim opozicionim strankama da se stvori zajednički blok opozicije, s jednim programom i jednim vodstvom. Taj blok trebalo bi zatim prijaviti vlastima, da bi se mogla povesti legalna borba protiv vlade. »Ne budu li se sve opozicione partije ovome zahtevu odazvale, onda ići u akciju sa onoliko partija, koliko taj poziv prihvate,« zaključuje Stojadinović.¹⁰⁰ Sredinom augusta 1933. Glavni odbor je podnio molbu za registraciju stranke pod nazivom Jugoslavenska narodna radikalna stranka. U programu se stranka izjašnjava za monarhiju, dinastiju Karađorđevića, državno i narodno jedinstvo i široke samouprave.¹⁰¹ Stranka nije bila odobrena. Već i samo prijavljivanje stranke značilo je prećutno priznanje svih institucija šestojanuarskog režima. Radikali su svojom prijavom za registraciju stranke, dakle, priznali da u okviru postojećeg režima postoje uvjeti za stranačko-politički život, što su dotada uglavnom osporavali.

I u Demokratskoj stranci povelu se rasprava oko pitanja prijavljivanja stranke i o tome iznosila različita gledišta. U svom julskom pismu stranačkim pristalicama, Davidović se izjašnjava protiv registracije stranke i iznosi razloge koji govore protiv toga da se stranka prijavljuje u postojećim uvjetima.¹⁰² Na sjednici Glavnog odbora i delegata Zemljoradničke stranke, 27. do 28. VIII 1933, ispoljila su se različita gledišta i obrazloženja u vezi s pitanjem registracije stranke. Najzad je usvojen prijedlog da se stranka još ne prijavljuje, a vodstvu su date slobodne ruke da o tome donese konačnu odluku s tim da se u međuvremenu na terenu poduzmu pripreme za obnovu stranke.¹⁰³

Radikali su bili ne samo protiv zamašnjih promjena u državnom uređenju, nego su isto tako smatrali da pitanja državnog uređenja ne treba pokretati sve dok se ne prijeđe na normalni parlamentarni režim, što su oni smatrali najvažnijim pitanjem.¹⁰⁴ A kako se na takvom gledištu nije moglo osigurati suradnju SDK, radikali su se zalagali za sporazum pet stranaka (širi blok), bez SDK. Ova kombinacija davala je više izgleda za kompromis s dvorom i eventu-

¹⁰⁰ Zbirka Stojadinović, f-1, pismo ood 7. VII 1933.

¹⁰¹ Politika, br. 9075, 20. VIII 1933.

¹⁰² Zbirka Jovanović, Dragi prijatelju, juli 1933.

¹⁰³ Zbirka Jovanović, zapisnik ove sjednice.

¹⁰⁴ U pismu Stojanu Kostiću, u kojem daje upute za rad na terenu, Stojadinović piše da se radikali ne mogu složiti sa Zagrebačkim punktacijama, ali smatra da mogu osnovati blok s demokratima, zemljoradnicima, Spahom i Korošcem, jer oni ne zastupaju ekstremne federalističke ideje i nastavlja: »No svakako danas nema smisla objašnjavati se o budućem uređenju države, kad nemamo osnovnih građanskih prava. tSoga je naš program, pre svega, političke slobode. Samo u slobodi mogu se približiti i izjednačiti raznolika gledišta na državno uređenje.« (Zbirka Stojadinović, f-1, pismo od 22. II 1933).

alni dolazak na vlast. U isto vrijeme se tom kombinacijom željelo primorati SDK na popuštanje.¹⁰⁵ Davidović je, kao što je naprijed rečeno, bio protiv takve koncepcije o okupljanju opozicionih stranaka. Zastupajući ideju prelaznog režima, on je smatrao da u njegovu izvođenju treba da učestvuju sve opozicione grupe.¹⁰⁶

Radikali su bili skloni i takvim kombinacijama za dolazak opozicije na vlast koje ne bi morale imati za rezultat potpunu likvidaciju šestojanuarskih institucija, prije svega oktroiranog ustava. Oni su smatrali da i bez bitnih prethodnih promjena postojećeg režima opozicije može preuzeti punu odgovornost u političkom životu, poslije čega bi se onda radilo na postepenom uklanjanju šestojanuarskog režima. Gledište demokrata, kao što ga je u spomenutim dokumentima izložio Davidović, bilo je ovom shvaćanju radikala oprečno. Demokratski su smatrali da ne postoje uvjeti za dolazak opozicije na vlast u okviru postojećih institucija. Oni su za dolazak opozicije na vlast vezivali ukidanje oktroiranog ustava, Skupštine i Senata. Takvo gledište zastupali su uglavnom i zemljoradnici. Razlici gledišta u tim pitanjima treba dodati i druge nesuglasice između triju srbijanskih opozicionih stranaka. Te razlike i nesuglasice pratile su i prije odnos triju stranaka prema SDK, ali će one naročito doći do izražaja poslije Zagrebačkih punktacija kada su stranke bile stavljene pred situaciju da se određenije i javno izjasne o svojim programatskim gledištima.

Pošto su sve opozicione stranke, osim zemljoradnika, istupile sa svojim zasebnim izjavama, obnovljeni su pokušaji da se formira zajednica opozicionih stranaka. Taj je posao trebalo da se otpočne sporazumom triju srbijanskih opozicionih stranaka. S tim u vezi izrađen je sredinom maja 1933. ovaj tekst:

»Predstavnici stranaka [...] složili su se u sledećem:

I. Za uklanjanje sadašnjeg režima i za zasnivanje novog stanja slobode i jednakosti potrebno je obrazovati jednu stalnu političku zajednicu koja će obuhvatiti sve ove stranke, imati svoj program i jedno zajedničko vodstvo.

II. Program ove političke zajednice u današnjem vremenu zasniva se na ovim osnovnim pogledima:

1. Država treba da bude organizovana na načelu narodne suverenosti i prema tome na dosledno i lojalno sprovedenoj parlamentarnoj vladavini, sa punim političkim i građanskim slobodama;

¹⁰⁵ U pismu Trifunoviću, Stojadinović, koji, ovo gledište ponavlja u više navrata, piše: »Na suprot Zagrebu, treba stvoriti oko Beograda front 5 partija i onda će Macek drukče sa nama da razgovara.« (Zbirka Stojadinović, f-1, pismo od 10. II 1933.)

¹⁰⁶ U spomenutom pismu Aci Stanojeviću Davidović piše: »Ovde se odmah mora preseći diskusija o jednoj kombinaciji koja ne dolazi uvek samo iz nedovoljne obaveštenosti. Kaže se, naime, da bi iz čisto praktičnih razloga, zbog teškoća sporazuma sa predstavnicima Seljačko-demokratske koalicije, trebalo privremeno prihvatiti i jednu vladu iz ostalih pet stranaka: radikalne, demokratske, zemljoradničke, slovenske ljudske i jugoslovenske muslimanske organizacije. Ovo je opasan, sklizav put. Da li će se prelazni režim naslanjati na pet ili sedam grupa nije pitanje razlika u broju nego u suštini. Sa ovako suženom osnovom prelaznoj vladi nedostajao bi zamah bezuslovan za rešenje njenih zadataka. I baš zbog toga se sa izvesnih strana ta sužena isnova i preporučuje.«

2. Unutrašnje uređenje države, ustanovljeno iskrenim i pravednim sporazumom Srba, Hrvata i Slovenaca treba izvesti tako da osigura uzajamno poverenje i ostvari jednakost i ravnopravnost.«¹⁰⁷

U izradi toga teksta učestvovao je u ime radikala M. Stojadinović, ali ni na taj tekst nije dobiven potpis Ace Stanojevića.¹⁰⁸ Taj put, očigledno, spor nije bio u sadržaju teksta, jer je on ionako bio neodređen, nego je ovo odbijanje suradnje od strane radikala rezultiralo iz općeg stanja odnosa između tri stranke. To je bilo u momentu kad su radikali odlučivali da idu svojim zasebnim putem, ostavljajući demokrate i zemljoradnike. Nakon toga raskinut će se i one veze između tri stranke koje su dotada postojale u okviru Bloka. U takvom stanju odnosa između tri stranke odvijat će se odnosi između opozicije u Srbiji i SDK nakon presude Mačeku.

Prilikom razgovora predstavnika SDK i predstavnika srbijanskih opozicionih stranaka, u vrijeme glavnog pretresa Mačeku, bilo je dogovoreno da će nakon zajedničke rezolucije opozicije u Srbiji¹⁰⁹ vodstvo triju stranaka, ili dio vodstva, posjetiti Zagreb, da bi se nastavili razgovori koji su u Beogradu započeti.¹¹⁰ Kako su u vezi s tom rezolucijom triju stranaka i o posjetu njihova vodstva Zagrebu tekli razgovori, ne može se utvrditi. Rezultat je bio da nije izdata zajednička rezolucija, pa je već i zato izostao i drugi korak: posjeta vodstva triju partija Zagrebu. Krajem juna 1933. Stojadinović piše Budisavljeviću da se u Beogradu smatra, kako ne bi bilo zgodno da tri šefa srbijanskih opozicionih stranaka posjećuju Zagreb prije nego se pripremi teren za donošenje definitivnih zaključaka. Odlazak šefova triju stranaka u Zagreb pobudio bi izvjesne nade, poslije čega bi, smatra Stojadinović, moglo doći do razočaranja, ako ova posjeta ne bi imala i konkretnih rezultata. Zato on smatra da je prije posjete šefova opozicije iz Srbije Zagrebu »potrebno još malo pretходnih razgovora i dogovora.«¹¹¹ Nakon konzultacije u vodstvu SDK o tom Stojadinovićevu pismu, Budisavljević je Stojadinoviću odgovorio da bi već i sam dolazak vodstva srbijanskih opozicionih stranaka nakon osude Mačeku ostavio u Zagrebu dobar utisak. U nekim pitanjima, kao što je osuda režima, mogao bi se postići sporazum, a o pitanju državnog uređenja povela bi se bar diskusija koja bi, ako i ne dovede odmah do sporazuma, omogućila bolje razumijevanje i rasvjetljavanje gledišta o osnovnim principima novoga državnog uređenja. Već i sam dolazak vodstva srbijanskih opozicionih stranaka, makar i samo kao akt kurtoazije prema SDK, »imao bi izvesnu vrednost i značenje«, zaključuje se u Budisavljevićevu pismu.¹¹²

Kao osnovu za suradnju opozicionih grupa, Stojadinović je vodstvu SDK poslao spomenuti projekt iz sredine maja. Prema njegovu prijedlogu, taj projekt trebalo bi da potpišu šefovi stranaka kao program »pro foro interno«. U spomenutom pismu Budisavljeviću on ističe da u redovima srbijanskih opozicionih stranaka postoji velik pritisak na vodstvo da se opredijeli za akciju: ili za sporazum sa SDK ili za prijavljivanje stranaka. Aludirajući na to da spo-

¹⁰⁷ Zbirka Stojadinović, f-3. Predlog izrađen od radikala, demokrata i zemljoradnika, 1933.

¹⁰⁸ Pismo Davidovića Aci Stanojeviću.

¹⁰⁹ V. str. 46/7.

¹¹⁰ Kao nap. 99.

¹¹¹ Zbirka Stojadinović, f-1, pismo od 24. VI 1933.

¹¹² Kao nap. 99.

razum ovisi o držanju vodstva SDK, Stojadinović piše da će Koalicija učiniti historijsku pogrešku ako opoziciju u Srbiji i taj put ostavi da se podvojeno bori protiv režima.¹¹³ Vodstvo SDK odbilo je Stojadinovićev prijedlog i na spomenuti projekt iznijelo ove primjedbe: Seljačko-demokratskoj koaliciji upućen je projekt rezolucije i traži se izjašnjenje; a da se prethodno o njemu nije postigla suglasnost triju srbijanskih opozicionih stranaka; u projektu su sadržana samo uopćena gledišta i programatski je rečeno manje nego što je bilo rečeno u Davidovićevoj i Stanojevićevoj pismu; ništa se ne govori o unutrašnjem uređenju. »Osnovno je pitanje, koje dominira našim političkim životom, pitanje unutrašnjeg uređenja države«, kaže se u odgovoru vodstva SDK. Gledište SDK u tom pitanju izneseno je u rezoluciji od 7. novembra i u Mačekovim tumačenjima na glavnom pretresu.¹¹⁴ Saopćavajući Stojadinoviću ovaj odgovor vodstva SDK, Budisavljević još dodaje u svoje ime da je spomenuti projekt »pre opštoj stvari naškodilo, nego li koristio«, jer je samo poremetio povoljno raspoloženje u odnosima srbijanskih opozicionih stranaka i SDK, koje je bilo uspostavljeno u vrijeme glavnog pretresa Mačeku, u kontaktima predstavnika ovih opozicionih grupa. On smatra da bi se to moglo popraviti jednim korakom kao što je dolazak predstavnika srbijanskih opozicionih stranaka u Zagreb¹¹⁵.

Teško je na osnovi postojećih podataka nešto određenije reći kako su se zemljoradnici i demokrati odnosili prema ovoj akciji Stojadinovića, da li je ona poduzeta sa znanjem demokrata i zemljoradnika. Isto je tako teško reći koliko je u tome bilo lične Stojadinovićeve inicijative, a koliko je to bilo stanoviše Glavnog odbora Radikalne stranke. Stojadinovićev prijedlog vodstvu SDK pada u vrijeme kad su se radikali već uveliko nalazili u fazi preispitivanja svoje politike prema drugim opozicionim grupama. Ispitivanje raspoloženja kod vodstva SDK nesumnjivo je bilo u vezi s ovom preorijentacijom politike Glavnog odbora. Radikali su željeli da nađu opravdanje za preorijentaciju svoje politike prema drugim strankama, objašnjenjem da je do toga došlo zato što druge opozicione grupe nisu bile spremne za sporazum.

Poslije odbijanja radikala da prihvate spomenuti projekt iz sredine maja došlo je faktički do potpunog razlaza između radikala na jednoj i demokrata i zemljoradnika na drugoj strani. Početkom augusta 1933, J. Jovanović i Lj. Davidović stavili su na taj projekt svoje potpise i na njegovoj osnovi željeli pokrenuti akciju za sporazum opozicionih grupa.¹¹⁶ Demokrati i zemljoradnici pokrenuli su bez radikala akciju za sporazum sa SDK. Kao osnova za taj sporazum ponuđen je spomenuti projekt. Pada u oči da ni u tom prijedlogu sporazuma sa SDK nije ništa određenije rečeno o pitanju državnog uređenja,

¹¹³ »Hrvatsko vodstvo«, piše Stojadinović, »treba jednom realno da gleda na stvari i da prestane jednim okom gledati u frankovce, a drugim u srbijansku opoziciju.«

¹¹⁴ U odgovoru SDK osporava se, dalje, Stojadinovićeva tvrdnja da vodstvo SDK gleda i na frankovce i na srbijansku opoziciju i konstatira da je politika SDK, kako ju je Maček na glavnom pretresu objasnio, u potpunoj protivnosti s frankovačkom politikom. Naprotiv, držanje vodstva srbijanskih opozicionih stranaka prema SDK nakon Mačekove presude daje povoda frankovcima za napade i na SDK i na Beograd, zaključuje se u odgovoru SDK.

¹¹⁵ Kao nap. 99.

¹¹⁶ Spomenuti tekst dopunjen je još ovim zaključkom: »Saglasni u ovim osnovnim pogledima, predstavnici demokratske i zemljoradničke stranke uzimaju inicijativu za ostvarenje ove velike narodne zajednice«. (Zbirka Trumbić, f-135, 6. augusta 1933.)

koje se stalno nametalo u prvi plan kad god se pokretalo pitanje sporazuma između srbijanskih opozicionih stranaka i SDK. Tu nije bilo rečeno ni ono što je Davidović već bio iznio u svome januarskom pismu.

U vezi s tom inicijativom demokrata i zemljoradnika održano je nekoliko razgovora predstavnika ovih dviju stranaka i predstavnika SDK, ali nikakav rezultat nije postignut. Ne ulazeći u okviru ovog rada u detaljniji prikaz ovih razgovora, iznijet će se samo glavni razlozi koji su od strane SDK isticali za nemogućnost sporazuma na osnovi koju su predlagali demokrati i zemljoradnici.

Vodstvo Seljačko-demokratske koalicije smatralo je da je osnova za suradnju koju su nudili demokrati i zemljoradnici i odviše uska. Sa svoje strane, SDK je kao bazu za ovu suradnju isticala Zagrebačke punktacije i njihovo tumačenje koje je Maček dao na glavnom pretresu. Kao uvjet za suradnju zahtijevalo se da srbijanske opozicione stranke formuliraju svoje gledište prema petoj tački Zagrebačkih punktacija, u kojoj se govori o državnom uređenju. Mogućnost sporazuma bila je sužena i time što je došlo do podvajanja među srbijanskim opozicionim strankama i zbog težnji za registracijom stranaka. Taj je momenat naročito isticao Trumbić; on je smatrao da SDK nema interesa za suradnju s pojedinim opozicionim strankama iz Srbije, već samo s opozicijom iz Srbije u cjelini. Zato je on isticao potrebu da opozicione stranke u Srbiji najprije izrade zajedničko gledište prema zahtjevima SDK iznesenim u Zagrebačkim punktacijama. Trumbić je, inače, na pitanje odnosa SDK i srbijanskih opozicionih stranaka u znatnoj mjeri utisnuo pečat svojih ličnih nazora, u vrijeme dok je on u HSS (i SDK) zamjenjivao Mačeka, koji se nalazio na izdržavanju kazne u S. Mitrovici. Od strane vodstva SDK, naročito Trumbića, isticano je da ne postoje uvjeti za bilo kakve ozbiljnije pregovore sve dok se Maček nalazi u zatvoru. Sam Trumbić nije želio da se u Mačekovoj odsutnosti upušta u neke ozbiljnije akcije, izbjegavajući da za to preuzme odgovornost. Samostalci se nisu u svemu slagali s Trumbićevim držanjem u vezi s ovom inicijativom demokrata i zemljoradnika, kao što je bilo različitih gledišta i u samom vodstvu HSS. Ni unutar Demokratske i Zemljoradničke stranke nije bilo jedinstvenog gledišta o pitanju odnosa sa Seljačko-demokratskom koalicijom.¹¹⁷

Kao što se iz prethodnog izlaganja moglo vidjeti, nakon Zagrebačkih punktacija odnosi među opozicionim strankama išli su u pravcu njihova sve većeg podvajanja. Razbijene su i one veze koje su postojale između pet stranaka, kao i među trima srbijanskim opozicionim strankama. Seljačko-demokratska koalicija i dalje je zadržala svoj odvojeni položaj. U Srbiji su na jednoj strani ostali radikali, a na drugoj demokrati i zemljoradnici. Radikali su se poslije odvajanja od demokrata i zemljoradnika još više orijentali na Spahu i Korošca, s kojima će stvarati kombinacije za dolazak na vlast i bez demokrata i zemljoradnika i bez SDK. Takva podvojenost među opozicionim grupama ostala je sve do petomajskih izbora 1935. Demokrati i zemljoradnici

¹¹⁷ Detaljnije o tome vidjeti: zbirka Jovanović, izvještaj dr V. Čubrilovića 13. VIII 1933. i dr Branka Čubrilovića, bez datuma (krajem septembra 1933), o razgovoru s predstavnicima SDK; zbirka Trumbić, f-135, bilješka od 11. VIII 1933, o razgovoru s dr V. Čubrilovićem i bilješka od 22. IX 1933. o razgovoru s dr B. Čubrilovićem.

istupili su tada na zajedničkoj listi sa SDK, dok su radikali i Korošec apstinirali. Na listi opozicije bio je i Spaho, ali se poslije izbora odmah povezao s Korošcem i radikalima. Te tri stranke obrazovat će zatim novu stranačku formaciju — Jugoslavensku radikalnu zajednicu. Stanje odnosa među opozicionim strankama od sredine 1933. do petomajskih izbora predstavlja predmet zasebnog rada.

S u m m a r y

THE ATTITUDE OF THE SERBIAN OPPOSITION PARTIES TO THE ZAGREB MANIFESTO

After the proclamation of the 6th January regime, two questions presented themselves: the organization of the state, the problem which had hitherto dominated the political scene, and the return to parliamentary politics. All the political parties, both those which stressed the problem of state reform and those which were more concerned with the need to return to a parliamentary regime, opposed the regime and demanded its abrogation. By this shared attitude to the regime the Peasant Democratic Coalition and the Serbian opposition parties were brought into alliance. Attempts to establish cooperation between the two began soon after the 6th January proclamation. However, different outlooks on the reorganization of the state made agreement between the two groups impossible. The resolution of the Peasant Democratic Coalition on the 7th November — the Zagreb Manifesto — which was signed by representatives of the Croatian Party of Right and the Croatian Federalist Party, was conceived by its signatories as a basis for agreement between the Croatian and Serbian opposition groups. The attempt on the part of the three opposition parties in Serbia (the Democrats, the Agrarian Party, and the Radicals) to establish a common standpoint in regard to the Zagreb Manifesto was a failure. The Democrats, in Davidović's Letter, and the Radicals, in Stanojević's Letter, expressed the attitude of their parties separately. The Agrarian Party as such did not make its views clear publicly; only the left wing of the party expressed its point of view. The Zagreb Manifesto and the statements of the opposition in Serbia showed the solidarity of the opposition parties in condemning the regime, but at the same time showed the great divergence that existed in their approaches to the question of state reform and this led to still greater divisions among them.

All the opposition parties were agreed on one point, that the 6th January regime must be brought to an end and the role of the parties in political life restored. But as soon as the question arose as to how this was to be achieved the parties' views diverged.

The leaders of the Croatian Peasant Party, in judging the 6th January regime, worked on the view that its guiding principle was its desire to carry out the unification of the state and the nation. The fact that in the process the parliamentary regime was brought to an end was first and foremost a consequence of the basic aim of the regime. The fundamental problem of the 6th January regime was thus, in the opinion of the Croatian Peasant Party, the question of state reorganization, and this must be the point of departure in the struggle against the government. Taking this attitude to the 6th January regime the leaders of the Croatian Peasant Party insisted that the Serbian opposition parties should first of all clarify their views on state reform, when these parties proposed joint action against the regime. A return

to the parliamentary system alone, without dealing with constitutional problems, would in the opinion of the Croatian Peasant Party leadership simply be a return to the status quo.

As opposed to this, the Serbian opposition parties considered that the basic problem lay in the return to a parliamentary regime, with the parties restored to their former place in political life. Agreement on solutions to all the other problems, and in particular that of state reform, would only be possible under a parliamentary system with the political parties functioning freely. The question of the form of the state was for the Serbian political parties of much less significance than for the Peasant-Democratic coalition, and what little importance the former did ascribe to it was of a negative nature, for they held the view that such questions should not occupy the foreground in relations between the opposition parties. The basic problem actually lay not in the question of procedure but primarily in different assessments of the character and essence of state reform. The Serbian opposition parties were in an evolutionary phase in their apprehension of this problem. At this time they were reluctant to discuss the constitutional question, in the first place because such discussions stirred up the inner conflicts of opinion within the parties, and thus more and more divided and wrecked them, while the leadership was concerned with rallying and regenerating them.

New elements in the attitude of the Serbian opposition — that first it was necessary to secure the return to parliamentary life and only then to consider questions of the constitution — were conveyed in Davidović's Letter of January, in which he came close to the standpoint adopted by Maček both on the point of procedure and on essentials. Davidović proposed the division of the country into 7—9 autonomous units which would then be grouped again in 4 self-governing areas. In taking up this standpoint, which in fact meant acceptance of the federal principle he also insisted that before the return to a parliamentary regime the opposition parties must reach agreement on the main points of state reorganization. In the Agrarian Party the federal concept won more and more adherents and the left wing of the party openly declared for federalism. The Radicals were against centralism but also against federalism. It proved impossible to bring about cooperation between the three Serbian opposition parties on the basis put forward by Davidović. Thus the opposition in Serbia did not succeed in presenting a united front to the Peasant-Democratic coalition. Not only was no agreement reached on this matter, but on the key question of return to a parliamentary regime — on which all three parties agreed — the Serbian opposition was unable to decide on a united approach. This was the result of a whole series of factors which had been at work in the period before the 6th January and which still tended to disintegrate the parties. Nevertheless, despite all the internal disagreements all three parties were opposed to the 6th January regime, not only because of the political system it inaugurated but also on account of its organization of the state. The regime hastened the evolution in their comprehension of the problem of the organization of the state, but to a different extent in the three parties. They were united in their opposition to centralism. This development in their attitude is of particular importance in any estimate of the period of the regime as a whole. The very fact that the 6th January regime met with such opposition in Serbia shows that this regime was extremely complex, and transcended the single problem of state organization.

The attitude of the Serbian opposition parties — that the first priority was the return to a parliamentary regime and that this should be the basis of agreement and cooperation among the parties — was favoured by the Independent Democrats. It was also supported by the Slovene People's Party and the Yugoslav Moslem Organization. On this basis a measure of cooperation was re-established between these

two parties and the Serbian opposition. But here too the cooperation was limited. Nevertheless agreements on procedural questions was not the only reason why these policies. The tactics of these two parties in making use of internal inconsistencies showed less interest in cworking with the Peasant-Democratic Coalition with which, as far as their declared policies went, they had much more in common on questions of state reorganization. Having declared against both centralism and unitarism, these two parties were later, within the Yugoslav Radical Union, to become pillars of both these policies. The tactics of these two parties in making use of internal inconsistencies, their declared programme and their actual policy faced them with a problem of their own making.

The disagreements of the opposition favoured the regime. The state of relations between the parties was an important factor in slowing up the process of bringing the 6th January regime to an end. The court with endless promises and temporising duped the opposition and weakened its resistance.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA PAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB